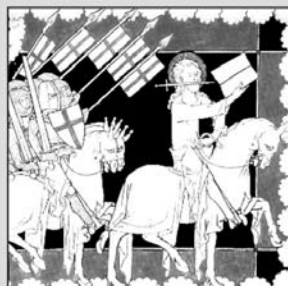
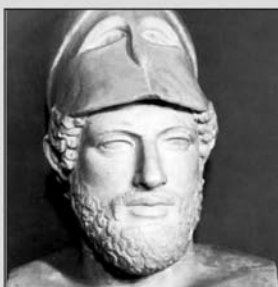
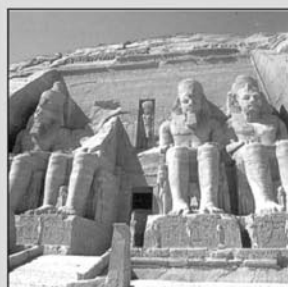

KLIÓ 2020/4

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

A germánok
Svájc átalakítása 1848-ban
Meddig marad rivális
nélkül az USA?

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE, *főszerkesztő*;
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, dr. Fodor Mihályné
ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD MTA Doktori
Tanács; Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE; Reszler Gábor
PhD főiskolai tanár, NYE; Takács Levente habil. egyetemi docens, DE,
szerkesztők.

Szerkesztőségi asszisztens: Gacsal Dóra.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE és Pete László habil. egyetemi
docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető
a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám:
18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Berecz Gábor történelem-latin szakos egyetemi hallgató, DE
Dinnyés Patrik tudományos segédmunkatárs, EKE Ókori, Középkori és
Kora Újkori Történeti Tanszék
Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Történelmi Intézet
Gesztelyi Tamás professor emeritus, DE Történelmi Intézet, Klasszika filo-
lógiai és Ókortörténeti Tanszék
Kapi Péter egyetemi tanársegéd, DE Történelmi Intézet, Klasszika filológiai és Ókortörténeti Tanszék
Kovács István egyetemi tanársegéd, DE Történelmi Intézet, Klasszika filológiai és Ókortörténeti Tanszék
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Rakita Eszter Levéltáros, Könyvtáros, EKE
Schvéd Brigitta Kinga PhD hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Középkori és kora újkori doktori program
Takács Levente tanszékvezető egyetemi docens, DE Történelmi Intézet, Klasszika filológiai és Ókortörténeti Tanszék
Veszprémy Márton, munkatárs, OSZK

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; OSZK: Országos Széchényi Könyvtár; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyvévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2020/4

TARTALOM

Ókor–Középkor

- Gabriele Uelsberg–Matthias Wemhoff (szerk.): A germánok
(*Gesztelyi Tamás–Takács Levente–Kapi Péter–Berecz Gábor*) 3
- Stamatina McGrath: Hadviselés mint irodalmi elbeszélés
(*Kovács István*) 11
- Michael Lower: Az 1270. évi tuniszi keresztes hadjárat
(*Fodor Mihályné*) 17
- Carlos Steel–Steven Vanden Broecke–David Juste–Shlomo Sela:
Egy középkori asztrológiai önéletrajz, a *Nativitas* kiadása
(*Veszprémy Márton*) 31

Kora-Újkor–Újkor

- Antonella Alimento–Koen Stapelbroek (szerk.): A hatalmi
egyensúly a XVIII. századi kereskedelmi szerződések tükrében
(*Schvéd Brigitta Kinga*) 37
- Rolf Holenstein: Történeti dokumentumgyűjtemény az 1848. évi
svájci alkotmány keletkezéstörténetéhez (*Gyarmati Enikő*) 44

Jelenkor

- Alberto Zanconato: Khomeini: forradalmi teokrácia, „iszlám
szabadság” (*Madarász Imre*) 49
- Michael Beckley: Meddig marad rivális nélkül az Egyesült
Államok? (*Peterecz Zoltán*) 52
- Daniel Markovits: Az amerikai érdem alapú munka világa –
jó-e a meritokrácia? (*Peterecz Zoltán*) 59
- Leslie A. Hahner: Hogyan legyünk amerikaiak? (*Rakita Eszter*) 65

Historiográfia

- Szvák Gyula: Eszmék és múzsák – a ruszisztika titkai az orosz olvasóknak (*Igari Léna*) 71
- Stefan Karner–Alekszander Csubarjan: Oroszország – Ausztria. A közös történelem mérföldkövei (*Dinnyés Patrik*) 76

ÓKOR–KÖZÉPKOR

A germánok

Aligha tévedünk sokat, ha az alább ismertetendő kötetet reprezentatívnak és monumentálisnak nevezzük. Ezt az állítást már maguk a számok is igazolhatják. Az olvasó egy 3 kg súlyú könyvet tart a kezében, amelynek 640 lapját 37 szerző jegyzi. Az irodalomjegyzéke önmagában is 60 lapot tesz ki. A Germánok, mint alcíme is mutatja, egy berlini kiállításhoz kapcsolódóan jelent meg, annak kísérőköteteként (<https://www.germanen-ausstellung.de/>). Az előszó és egy általános bemutatást követően hét fejezetre oszlik, amelyek a germánok lakókörülményeit, táplálkozását és mezőgazdaságát, társadalmát, háborúskodását, rómaiakhoz való viszonyát mutatják be. Az utolsó fejezet pedig a recepciótörténet, amelynek a későbbiekben része lehet ez a kiállítás és maga a könyv is. Terjedelméből és változatos témáiból következően nem vállalkozhatunk itt az egész alkotás részletes bemutatására, inkább csak néhány tanulmány vagy fejezet szemléje következik többnyire a recenzensek szakmai érdeklődésének megfelelően.

A válogatás persze tükrözi a könyv főbb témáit, amelyekre az előszót követő bevezető tanulmányát is felépíti *Michael Schmauder*. Az életvilágok, harcosok társadalma, Róma kulcsszavakra fókuszáló tanulmány meghatározza a kötet témáját, tárgykörét is. Az ókori Germania a Rajna és Duna közötti közép- és kelet-európai térséget jelölte, amelyet keletről a szkíták vagy szarmaták lakta terület határolt. Ez a földrajzilag meghatározott egység a jelen kötet tárgya a IV. századi időszakig. Azon túl a germánokról szóló történeti gondolkodás, illetve a recepciótörténet kezdődik, amely tulajdonképpen azzal veszi kezdetét, hogy 1453-ban Európa ismét felfedezi a római történetíró, Tacitus *Germania* című munkáját. A német nemzet kiala-

kulása, majd Németország huszadik századi történelme erős hatással volt a germánokról kialakult képre, a velük kapcsolatos kutatások kérdésfeltevéseire. A könyv utolsó fejezetében *Susanne Grunwald, Kerstin P. Hofmann, Marion Bertram és Matthias Wemhoff* (aki a kötet egyik szerkesztője) tanulmányai vizsgálják ezeket a hatásokat Wagner, a múzeumi kiállítások és a falfestészet kapcsán. Emiatt a kötet nem csupán az ókorral, hanem a modern német történelemmel és az esztétikával foglalkozók számára is hasznos olvasmány lehet.

A földrajzi szemlélet érvényesül – érthető módon – *Angela Kreuz* Korai germán mezőgazdaság és táplálkozás (*Frühgermanische Landwirtschaft und Ernährung*) című tanulmányában, amely az antik írásos források megállapításait veti össze a legfrissebb archeobotanikai kutatások eredményeivel. A jégkorszaki jelenségektől meghatározott táj a rómaiak számára zord, rideg, lakhatásra alkalmatlan volt, amit jól tükröznek Tacitus szavai a *Germania* elején. A régészeti leleteken alapuló archeobotanikai kutatások azonban egész sor kultúrnövény termesztését mutatták ki: árpa, köles, rozs, zab, len, lóbab, festő csülleng ismerete és használata – regionális eltérésekkel – az egész területen kimutatható. Az árpa és a köles bizonyult a fő gabonafélének. A lelőhelyek több mint 90 százalékában találtak gabonamaradványokat, bár a későbbiekben a térségre jellemző rozs meglehetősen csekély mértékben fordult elő pl. Hessen és Mainfranken lelőhelyein. Az igénytelen növénykultúrák elterjedését a szerző inkább a politikai bizonytalanság és a gyakori háborús konfliktusok rovására írja. A rómaiak kedvezőtlen vélekedése ellenére a talaj- és éghajlati viszonyokhoz történő alkalmazkodás megteremti a helyi innovációt is, érdekes módon nem annyira a rómaiakkal kapcsolatban álló déli területeken, hanem északon. Itt adatolható már Kr. e. 300 tájától a szántás új fajtája, amelynek során a rögöket kifordítja az eke. Ez csak egy új eketípussal képzelhető el, amely technikailag bonyolultabb, mint a rómaiak által többnyire alkalmazott változat. A kasza elterjedése is minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az aratási időszakban (ami részben egybeesett a

háborús időnnel) lehetővé tette a férfiak egy részének kiválását a mezőgazdasági munkákból. A rómaiakkal való kapcsolat egyébiránt nem minden esetben jelentett változást, a limestől távolabb élők esetében a mezőgazdaság területén nem figyelhető meg a „romanizáció”. A tanulmányt érdekességeképpen két recept zárja, amelyek a fentebb említett alapanyagokat használják fel.

Ruth Blankenfeldt szakterülete az északi germán régészet. Tanulmányában, amely *Harc és kultusz a Germánoknál. Katonai felszerelés-áldozat a Thorsberger mocsárból (Kampf und Kult bei den Germanen. Heeresausrüstungsoffer aus dem Thorsberger Moor)* címet viseli, az észak-németországi Süderbrarup közelében lévő Thorsberger Moor-t vizsgálta. Az itt feláldozott fegyverek alapján arra a fő kérdésre kereste a választ, hogyan szorongathatta a III. században a *limest* a germán haderő. Blankenfeldt először az áldozati tárgyak megtalálásának körülményeit ismerteti. A mocsarat, mint lelőhelyet H. C. Engelhardt fedezte fel 1858 és 1861 között. Más dűn mocsarakat is megvizsgált, s arra a megállapításra jutott, hogy sok tárgy tömörül kis helyen; jelentős részük katonai felszerelés (fegyverek, lószerszámok, valamint egy egész hajó). A válogatott zsákmányt kronológiailag osztályozta. A természeti adottságok miatt fa, bőr, textil, csont, agancs, szaru, sőt, még növényi rostok is fellelhetők voltak itt. Napjainkban több, mint húsz hasonló lelet-együttes ismert Észak-Németország és Jylland térségében. Mindez a szerző szerint valami Baltikum szerte jellemző kulturális hagyaték lehet.

Ezt követi az a kérdésfelvetés, hogy a vizsgált áldozati helyek vajon a lakosság mindennapi életterén kívül, vagy azon belül, annak részeként helyezkedtek-e el. Blankenfeldt szerint Thorsbergeer Moor egy „rituális táj” „rituális helyei” közé ágyazódik be, s egyszerre szolgált élettérként és temetkezési helyként is. *A M. Lrvschal* és *M. K. Holst* által „post-conflict ritual sites” néven emlegetett helyszínek funkciója párhuzamba állítható pl. a római *triumphusok* szokásával, s ezt Blankenfeldt szerint európai kontextusban is lehetne vizsgálni. A tanulmány következő része a térség konfliktusaival foglalkozik. Ennek forrásait a különféle színes – és nemesfémek, fa-, bőr-, üveg-

és kerámiatárgyak jelentik. Az egyes északi törzsek kapcsolatban álltak egymással, ám hadi szövetségük a nagy földrajzi távolságok okán nem volt tartós, így csak belső, törzsi harci politikák léteztek, ami miatt sokat harcoltak egymással. A tanulmány vizsgálja a lelőhelyen felbukkanó római tárgyakat is. A római kard (*spatha*) a germán harcosok egyik legfontosabb fegyvere volt, ám műhelyeik sem minőségileg, sem mennyiségileg nem tudtak versenyezni a rómaiakkal. Thorsberger Moor esetében a birodalom közelsége miatt sokkal nagyobb volt a római hatás.

A régészeti emléanyag számbavétele után következik a germán haderő összetételének és hadszervezetének vizsgálata. A szerző szerint a germán egységek 800–1000 fősek lehettek, akik között ismeretek lovasok és íjászok is. Feltételezhetők továbbá mesteremberek, valamint orvosok. A fegyverzet lándzsából, dárdából, római pengéből készült hosszú kardból, s kerek pajzsból állt. A római befolyás talán még a germán taktikára is hatással volt, azonban az a gyors manőverekre épített. A hadszervezet a személyi függésre és hűségre épült. Ennek bizonyítására a szerző a leleteket díszítettségük alapján megpróbálta összefüggésbe hozni az irodalmi források germán társadalomképével. A felszerelések alapján feltételezhető egy privilegiált harcos elit, a hadvezér személyes kíséretének léte.

Végül a tanulmány összefoglalja, hogyan tartozik össze a törzsek közti konfliktus, a harc és a kultúra. A germánok meghatározott rituális szabályok mentén csak fegyvereket és lovakat áldoztak, hadifoglyokat nem. A cél nem a legyőzöttek, hanem csupán azok fegyvereinek rituális megsemmisítése volt, vagyis tulajdonképpen a harcos identitás elpusztítása. Ezen rítusok a hatalom, az erő demonstrálására szolgáltak. Blankenfeldt egy jól szervezett, ütőképes germán hadsereg meglétével számol, amely a Kr. u. III. században már komoly problémákat okozott a *limes* mentén. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy eredményeit nem, vagy csak nagyon körültekintően lehet kiterjeszteni a további északi területekre az eltérő földrajzi és kulturális adottságok miatt.

Az ötödik nagy fejezet a *Róma: Egy hasznos ellenfél* címet viseli, és öt tanulmányt foglal magába. Ezekben a rómaiak és a germán

törzsek között kialakult gazdasági, kereskedelmi, technikai kapcsolódások tárgyi emlékei állnak a középpontban. A rómaiak mindehnyit megtermékenyítően hatottak a szomszéd népek kultúráira. Nem volt ez másként a germánok esetében sem. Ennek alátámasztására a könyv néhány germán földön előkerült tárgyat vesz szemügyre. Az első egy terra sigillata utánzat. A terra sigillata a római kerámiaipar egyik csúcstermékének tekinthető, a császárkor folyamán az igényes edénykészletek megtestesítője volt. Jellegzetes formavilággal és díszítőkészlettel rendelkezett. Nagy közkedveltségének volt köszönhető, hogy a limesen túli területeken is szívesen használták és sok helyen utánózták. A bemutatott utánzat díszítőmotívumai teljesen megfelelnek a római mintáknak, az összeállításuk azonban egy új kompozíciót hoz létre, ami lokális termékre utal, de távol áll a germán kerámia hagyományától. Valószínűleg egy eddig nem lokalizált provinciális termékről van szó, mely gazdag utánzótechnikájával az eddig ismert lokális kerámiatermékektől jelentősen különbözik.

A másik példa egy római ezüsből készült pajzsdudor a gommerni (Észak-Szászország) fejedelmi sírból. Felületét gazdagon díszítik aranyozott ezüstlemezek és színes üvegberakások. Ennek a pompás darabnak a jelentősége abban is áll, hogy bizonyítja a római kézműves technika felhasználását, valamint a római birodalomból származó értékes és ritka nyersanyag elérhetőségét messze a limes túloldalán. A pajzs és különösen a pajzsdudor kétségtelenül germán termék minden funkcionális és reprezentatív velejárójával, létrejötté viszont nem képzelhető el a római alapanyag és technika felhasználása nélkül. A pajzsdudor mellett feltárt vörös és kék pigment maradványok ugyancsak importált anyagok voltak. A vörös cinóbert a császárkorban Hispania provinciából szereztek be, és egyáltalán nem volt olcsó. Ugyancsak költséges volt az „egyiptomi kék” beszerzése, melyet a római birodalomban nagy mennyiségben állítottak elő.

Az együttműködés különös példái a római ólom- és ezüsbányák üzemeltetése a Rajna jobb partján Bonn és Köln térségében. Ezt a folyamatot nem szüntette meg a Kr. u. 9-ben Varus által elszenvedett

katasztrofális vereség sem, hanem folytatódott a következő 300 év folyamán. A rómaiak itteni berendezkedésére utalnak a *transrhena-na* feliratú téglák, melyek a Rajna jobb partján készültek. Ugyanígy folyt római kőbányászat, mészészetés is ezen a területen. Ezen jelenségek megnevezésére alakultak ki a kulturális „Kontakzone” vagy „contact spaces” kifejezések.

A szabad Germania északkeleti részén, a Weichsel torkolatvidékén (danzigi öböl) a germánok a balti népekkel érintkeztek. Ezen a területen (Frauenburg) került elő egy rendkívül gazdag kincslelet bronztárgyakból, gyöngyökből, pénzérmékből. Az utóbbi 32 érméből állt, 28 denarius, egy sestertius és egy solidus. A legkorábbi denarius Titus verete volt 80-ból, a legkésőbbi pedig Commodusé 192-ből. A többi az Antoninusok idejéből származik. A záró érme II. Theodosius solidusa, valószínűleg 431-ből való, tehát ez a *terminus post quem*. A solidus Pomerániába érkezése az 5. század közepén következhetett be, így a kincslelet földbe kerülése az V. század második felében történhetett meg. A lelet bizonyossága annak, hogy ezen a népvándorlás korai szakaszában kevésbé lakott területen még jelentős kézművesség volt jelen, melynek egyik tagja rendelkezhetett a gazdag fémkészlettel.

Mogontiacum (Mainz) városfalától 3,5 km-re, egy késő antik épületbe beépítve került elő egy bázis, melynek egyik oldalán egy fél térdre ereszkedő barbár ábrázolása látható, mellette pedig fegyverei. Testtartása, öltözéke, lehelyezett fegyverei a foglyul ejtett barbár ikonográfiáját mutatja, mely motívum jól ismert a triumfális szimbolikából. Gyakran találkozunk hasonlóval pénzérméken, nyilvános emlékműveken, de előfordul a magánépitményeken is. A barbár-motívummal kifejezett győzelmi szimbolika mint a politikai propaganda eszköze már a köztársaság kora óta használatban volt. A késő flaviusi időkben ez a téma bekerült a magánjellegű sepulchralis művészetbe is. Ennek alapja, hogy a harcok a Rajna mentén befejeződtek, és létrejöttek Germania superior és Germania inferior provinciák, melyek az addig domináló katonai témákat elavulttá tették. A még mindig előforduló fegyverfrízek elvesztik eredeti jelentésüket, mármint a győzelmet

a leigázott népek fölött, és dekoratív motívummá válnak, melynek jelentése az elhunyt *virtusa*. Ez a megállapítás érvényes a római városi szarkofágok ábrázolásaira is. A bázis tehát egy síremlék vagy egy magánemlékmű része lehetett.

Ernst Baltrusch, a berlini Freie Universität professzora *Römische Ethnographie: Germani, Iudaei, oder doch lieber Barbari* (Római néprajz: germánok, zsidók, vagy mégis inkább barbárok) című tanulmányában a római etnográfia általános sajátosságai mellett Tacitus *Germania* című munkáját és a szerző *Historiae* című művében a zsidókról szóló *excursus*t vizsgálja hangsúlyosan, de találhatunk megállapításokat a római politikára vonatkozóan is. A szöveg és a gondolatmentet közérthető, a szerző az alapvető fogalmak tisztázását követően bemutatja, hogy pontosan hogyan és milyen elemekből épült fel egy etnográfiai *excursus*, majd ezt követően ismerteti az általa választott két leírást, ezután megvizsgálja az ezek közötti hasonlóságokat és különbségeket, végül pedig a tanulmányt egy összegzéssel zárja. Tacitus alapján úgy tűnik, hogy a rómaiak a zsidókat ellenszenvesnek látták, miközben a germánok pozitív értékelést is kaptak. A germánok szabadságszeretők, a zsidók ellenben makacs és csökönyös nép. A germánok vendégszeretetével a zsidók elkülönülését ellenpontozzák a római szerzők. A zsidók ilyen értékelésében feltehetően szerepet játszott a nagy zsidó felkelés rómaiakra tett hatása is. A két etnográfiai leírás közötti különbségek vizsgálatánál talán érdemes lett volna egy-egy fordítással vagy idézettel kiegészíteni, alátámasztani az ilyen pontokba szedett megállapításokat, mert ezek segítségével még könnyebben követhető lett volna a szöveg gondolatmenete. A modern szakmunkák eredményeinek felhasználása és kiváló összegzése mellett a szerző saját eredményei, megállapításai kevésbé dominálnak a szövegben.

A kötetben még számtalan témáról olvashat az érdeklődő, így pl. többek között a germánokkal kapcsolatos ókori és modern előítéletekről (*Heiko Steuer* tollából) vagy éppen arról, miként közelíti meg a germánokat a lengyel régészet (*Wojciech Nowakowski* írásában). A tanulmányokat több száz színes kép, ábra és térképmelléklet kíséri,

amelyek még mutatósabbá és tekintélyesebbé teszik a kötetet, hozzájárulva az olvasók érdeklődésének felkeltéséhez is. A következő években, évtizedekben ez a könyv megkerülhetetlen kiindulópont lesz azok számára, akik a germánok ókori történetével kívánnak behatóbban foglalkozni.¹

Gabriele Uelsberg – Matthias Wemhoff (szerk.): *Germanen. Eine archäologische Bestandsaufnahme. Begleitband zur Ausstellung* (Germánok. Régészeti körkép. Kiállítási kísérőkötet) Museum für Vor- und Frühgeschichte (Berlin) - LVR Landesmuseum Bonn – Wissenschaftliche Buchgesellschaft Theiss, ISBN 978-3-8062-4261-4, 640 lap.

Gesztelyi Tamás–Takács Levente–Kapi Péter–Berecz Gábor

¹ „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

Hadviselés mint irodalmi elbeszélés

A tanulmány szerzője, *Stamatina McGrath* a virginiai George Mason egyetem adjunktusa a közép-bizánci történetírás elemzésével és hagiográfiai szövegek társadalomtörténeti vizsgálatával foglalkozik. Hozzá is köthető többek között a *Vita sancti Basilii iunioris* (ifjabb Szent Vazul, egy X. századi bizánci szent életrajza) kritikai kiadása és jegyzetekkel ellátott fordítása.¹

McGrath tanulmánya azt a kérdést kívánja körüljárni, hogy a bizánci történetírásban (kezdve a IV. századi Eusebius *Vita Constantini* című művétől egészen a XIII–XIV. századi Niképoros Kallistos Xanthopoulos egyháztörténetéig) a csataleírások milyen módon kapcsolták össze a keresztény értékeket a római gyökerekből eredő katonai kultúrával különös tekintettel a hősi alakokra és az isteni gondviselésre, illetve miképpen kapcsolják a szélesebb közönséget a közös kulturális emlékezethez.

Egy csataleírás kettős szerepet játszott az elbeszélésben: egyfelől az olvasót illetve hallgatót hivatott lekötni mintegy izgalmasabb közjátékként; másrészt lehetőséget biztosít a szerzőnek,² hogy ezen keresztül egyes társadalmi, politikai vagy vallási kérdésekben kifejezze saját véleményét. A csataleírások különböző műfajokban is megjelenhettek, mint például levelek-

1 Sullivan, Denis F. – Talbot, Alice-Mary – McGrath, Stamatina (eds.): *The Life of Saint Basil the Younger: Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*. Harvard University Press, 2014.

2 A félreértések elkerülése végett a tanulmány íróját minden alkalommal a vezetéknévén nevezzük meg, „szerző” kifejezés alatt a történeti mű vagy szentéletrajz szerzőjét értjük.

ben, szónoki alkotásokban, epikus költeményekben, regényekben, szentéletrajzokban és persze történetírói elbeszélésekben. McGrath e két utóbbi műfaj keretein belül igyekszik bemutatni a csataleírások működését, az egyes variánsok egymáshoz való kapcsolatát, a kollektív emlékezetben való elhelyezkedését, valamint hogy ezek miképpen viszonyulnak a görög írásos és korabeli beszélt hagyományhoz.

McGrath négy részre bontja tanulmányát. Az első részben a szóbeliség és az írásbeliség kapcsolatáról értekezik. Noha a bizánci irodalom jelentős része – többek között a történetírás is – a klasszikus műfajok utánzásán (μίμησις – *mimesis*) alapult, feltételezhetően a kulturális emlékezet is hatással volt a szövegek megformálására. A csataleírások többnyire rövid de izgalmas pihenőket nyújtanak közönségének egy nagyobb történeti elbeszélésen belül, és általában egyértelmű tanulságot közölnek az emberi viselkedéssel, illetve isteni gondviseléssel kapcsolatosan. A csataleírásokba szóbeli elemek is kerülhettek szemtanúk megszólaltatása vagy általános szóbeszédre való hivatkozás (φασί) által. Ilyenkor két „szerkesztésen” is keresztülmegegy a szöveg: egyrészt a történet elmesélője (azaz a szerző forrása) által, aki gyakran az események után évekkel adja elő történetét, és emlékezőképessége, valamint világnézeti vagy politikai szemlélete is befolyásolhatja; másrészt maga a szerző által, aki kiválasztja, átfogalmazza és gyakran a közönséget figyelembe véve alakítja az elbeszélést. A történetírást leginkább művelt férfiak (gyakran klerikusok) gyakorolták, a klasszikus műveltség és az ortodox világnézet (miszerint az egyes természeti és történeti események egy nagyobb isteni terv részei) egyaránt fontos részét képezték bizonyos alkotásoknak, sőt ezeket olykor politikai tettként is értelmezhetjük, melyeknek célja a múltból kialakított kép befolyásolása. Azonban nem csak a műveltebb rétegnek szóltak a történetírói művek: írni-olvasni nem tudó

szélesebb közönség előtt is tarthattak felolvasásokat, ezért a szerzőknek több társadalmi csoportot is meg kellett tudniuk szólítani alkotásaikkal és a szóbeli előadás lehetőségét is figyelembe kell venniük az alkotás közben. Ebben segít az epizodikus felépítés illetve a mindenki számára érthető lelki és erkölcsi tartalommal is bíró rövid történetek beillesztése. A történetírás célja – miként maguk a szerzők is ezt sokszor megjegyzi a klasszikus szerzők után – a múltbeli események megörökítése, hogy az a jövő számára példaként szolgálhasson; ehhez képest a történeti események pontos felidézése másodlagos. A csataleírások többnyire állandó mintát követnek, részben az irodalmi igények és a szerzői szándék miatt, részben mert maguk a csaták is sokszor hasonló eseménysor mentén alakultak. Két főbb elemcsoportot különíthetünk el egyes csaták elbeszélésekor: egyrészt a leírás vázát adják az alapvető tények (helyszín és idő, szemben álló seregek nagysága, hadvezérek, veszteségek stb.); másrészt ezeket bővíti a szerző a hadvezetéssel, a csata előtt illetve közben elhangzó – gyakran buzdító – beszédekkel, vallásos cselekedetekkel, és az eseményekhez köthető álmokkal, jóslatokkal.

A második részben McGrath egy, az ifjabb Szent Vazul életrajzából vett rövid idézet bemutatása után a csataleírás propagandisztikus felhasználásáról értekezik. A történetírás amellett, hogy politikai és katonai eseményekről emlékezik meg, befolyásos és erős személyek hasznára is válhat, amennyiben személyes hírnevüket erősíti és igazolja háborús tetteiket. Ez az igazolás többnyire ideológiai fölényre, katonai erényekre és az isteni gondviselésre vezethető vissza. A szentéletrajzból idézett szöveg Konstantin Dukas 913-as pártütésének elbeszéléséből egy részlet: a barbárok elbeszélése szerint is kiemelkedő harcos volt tüzes karddal egy tüzet okádó ló hátán, Dukas maga pedig ezt egy bíborba öltözött nőtől (Szűz Mária) kapott ajándékként

írta le. (A részlet tágabb kontextusa: a konstantinápolyi nemesek ifjabb Szent Vazultól kértek tanácsot, hogy támogassák-e Dukast, Vazul pedig megjárta a lázadás bukását és az azt követő büntetéseket.) A hagiográfus forrása nem ismert, de a nyelvezet szóbeli átadásra utal, továbbá Dukas császári ambícióival kapcsolatos szóbeszéd és jóslatok terjedhettek Konstantinápolyban. A szemtanúk (jelen esetben az ellenséges barbárok) egyenes beszédben való idézése gyakori eszköz, mely azon túl, hogy hitelességet kölcsönöz, előbbé teszi a jelenetet. A védelmező lovas vitéz alakja, aki egymaga legyőzi az ellenséget már az ókorban elterjedt volt, és mélyen beleivódott a bizánci gondolkodásba, a X. században pedig leginkább a katonaszentekhez – Szent Györgyhöz és Szent Demeterhez – társíthatták. A szintén említett tüzes kardnak ó- és újszövetségi vonatkozása van. Ezek a csodás és hősi elemek eredetileg propagandisztikus eszközök lehettek Dukas (vagy az őt támogató körök) számára isteni támogatottságát bizonyítandó, melyek oly széles körben elterjedhettek, hogy aztán a szentéletrajz szerzője is beemelte a történetbe. Ezzel pedig három célt szolgálhatott: egyrészt ifjabb Szent Vazul előrelátó képességét és isteni kegyben való részesedését igyekezett bemutatni; másrészt Dukast mint kiváló katonát és a Szent Szűz pártfogoltját ábrázolja; harmadrészt pedig szórakoztatta a közönséget.

McGrath a harmadik részben Nagy Konstantin *labarumá*-nak (azaz hadijelvényének, melyre a Krisztus-monogramot helyezett) szerepét vizsgálja különböző történeti feljegyzésekben. Elsőként Eusebius egyháztörténeti művéből a Licinius elleni háború kapcsán említi meg, hogy a kereszt a lelki és szellemi védelmen túl fizikai védelmet is képes nyújtani: a katona, aki a jelvényt vitte, félelmében átnyújtotta azt egy bajtársának majd menekülni kezdett, azonban íjászok áldozatává vált, míg a bajtársát megvédte a kereszt, mivel az felfogta a nyíl-

vesszőket. Ezt követően Gelasiust idézi, aki „ellenméregnek” (ἀλεξιφάρμακον) nevezi a *labarumot*, de csodás elemet nem említ Licinius veresége kapcsán. Az V. századi szerző, Sózomenos leírásában Konstantin a pogány katonáit megtérítendő használja a keresztet a csata leghevesebb részein, és nála is előkerül a két katona története. Egy IX. századi krónikás, Geórgios Monachos csak röviden értekezik a Licinius elleni csatáról, és noha említi a kereszt erejének köszönhető konstantini győzelmet, a nyílvesszők elleni védelem nem jelenik meg. Konstantinápoly X. századi *synaxarionja* a Szent Kereszt Felmagasztalása szeptember 14-i ünnepe kapcsán írja le, hogy a csillagok kereszt-alakban jelentek meg Konstantinnak „E jelenben győzni fogsz.” üzenettel. A XII. századi Zónarasnál egy lovas katona alakja kerül középpontba kezében a kereszttel, aki Konstantin seregét győzelemre segítette. A XIII. századi Niképhoros Kallistos Xanthopulos művében pedig a korábbi variánsához kapcsolódik inkább: itt Maximinus ellen viszik harcba a keresztet, és annak parancsára íjászai a kereszt hordozóját veszik célba – aki Xantopulos leírásában történetesen pogány volt. Ez félelmében átadja bajtársának – egy vértanú fiának – a keresztet, aki örömmel vállalja a feladatot. Eusebius leírásához hasonlóan, a menekülő itt is az íjások áldozata lesz, míg a kereszt megvédi hordozóját. Ezen példák mutatja be McGrath a bizánci történetírói hagyomány folytonosságát, melyben az egyes elemek apróbb változásokkal ugyan, de vissza-visszatérnek, fokozatosan vesztek el tér- és időbeli vonatkozásukat és kerül át a hangsúly az ideológiai tanulságra.

Az utolsó részben, az összegzésben McGrath Prokopiost és Agathiaszt idézi meg: a történetírás prediktív erővel bírhat a figyelmes olvasó számára, és amellet, hogy szórakoztatja a közönséget, tanulságul is szolgál kiváló és hitvány emberek cselekedeteinek bemutatása révén. A hadviselésről való történeti

értekezés a kulturális emlékezet fontos részét képezte még akkor is, ha alkalmanként az egyes történetek bizonyos politikai szereplők igényei szerint fogalmazódtak újra, illetve a háborús elbeszélések hozzájárultak a személyes, valamint közösségi identitás és emlékezet kialakulásához a szóbeli és irodalmi elemek egyesítésével.

McGrath a csataleírásokat a manapság divatos társadalomtörténeti és hatalomtechnikai szempontok szerint elemzi, ennek megfelelően az egyes szerzők illetve szereplők esetében gyakran politikai valamint ideológiai motivációt feltételez. Mindazonáltal értékes észrevételeivel betekintést nyújt az egyes példákon keresztül a csataleírások narratív szerepébe a bizánci történetíráson és hagiográfián belül.

Stamatina McGrath: „Warfare as Literary Narrative.” (A hadviselés mint irodalmi elbeszélés) in: Yannis Stouraitis (ed.): *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300–1204*. Brill, 2018. pp. 160–195.

Kovács István

Az 1270. évi tuniszi keresztes hadjárat

Michael Lower a bevezetőben felteszi a kérdést: miért támadták meg a keresztesek Tuniszt, ezt a békés észak-afrikai kikötőt ezer mérföldekre a Szentföldtől. A magyarázathoz nem elég az európai történelmet, a Mediterráneum és a Közel-Kelet múltját tanulmányozni. Szélesebb látószögű kutatásokra van szükség. Lower a Mediterráneum valamennyi szereplőjének szándékait igyekezett figyelembe venni, arab forrásokból is dolgozott. A középkori Mediterráneum ugyanis számos etnikumnak, nyelvnek, és széthúzó közösségnek az otthona, közlekedési területe volt.

A keresztes hadjáratok a latin-keresztény világ és szomszédai között történt összeütközések sorozatából álltak – állapítja meg Lower. *Runciman* hatalmas feldolgozásában ezt írja: tekintsük bár „a legnagyobb és legromantikusabb keresztény kalandnak vagy a legutolsó barbár hadjáratoknak ... a keresztes hadjáratokat, mindeképpen a középkor legfontosabb eseményei között kell számon tartanunk őket”.¹ És „A Szent Háború nem volt más, mint az Isten nevében évszázadokon át tanúsított vallási türelmetlenség.”² Oscar Halecki azt állapítja meg, hogy „ez volt az európai nemzetek... első közös vállalkozása”, de „tökéletesen egyoldalú a keresztes háborúk ...teljesen európai és keresztény jellegének ilyen leszűkítése”³ hiszen Gibbon szerint „ez az egész világ küzdelme volt.”⁴

A keresztes hadjáratok történelmi szerepét két iskola eltérően értelmezi. A „mediterrán tanulmányok” tudósai, *Fernand Braudel* követői úgy vélik, a Földközi-tenger mellett élő keresztényeknek és

1 Steven Runciman: A keresztes hadjáratok története, Osiris Kiadó, Bp., 2002. 13. o.

2 Uo. 993. o.

3 Oscar Halecki: Európa millenniuma, 2000/Századvég, Bp., 1993. 161–162. o.

4 Gibbon szerint „ez az egész világ küzdelme volt”. Idézi Runciman, 13. o.

muszlimoknak a földrajzi adottságok és a mezőgazdálkodási gyakorlat által kialakított kultúrája közös volt a megosztó vallási különbségek ellenére is. A másik iskolát „civilizációk összecsapás”-ának nevezhetjük, ők *Samuel Huntington* és *Bernard Lewis* nyomán az iszlám—keresztény ellentétet annyira élesnek tekintik, hogy abból már csak konfliktusok következhetnek. Az egyik felfogás szerint a természeti környezet befolyásolja az emberi civilizációt, a másik szerint a vallási elkötelezettség. Egyikük szemében a vallási különbségeken felül lehet emelkedni, a másik csoport ezt lehetetlennek tartja. A középkori Mediterráneum egyfelől hatalmas konfliktusok helyszíne volt a keresztes hadak és a dzsihád között, másfelől éppen a sokféleség következtében a vallási türelem, a személyi keveredés és az együttműködés területe lett.

A tuniszi keresztes hadjárat okait szintén kétféleképpen ítélték meg. A „civilizációk összecsapása” verzió szerint IX. Lajos francia király (1226–1270) keresztény hitre akarta téríteni az iszlám Mediterráneumot, ezért támadt Tunisz és annak emírije, al-Musztanszír (1249–1277) ellen. A „mediterrán tanulmányok” változat pedig úgy látja, hogy Lajos fiatalabb testvére, Anjou Károly, Szicília királya (1266–1282) rendszeres adófizetőjévé akarta tenni al-Musztanszírt. Eszerint a keresztes hadjáratokat vagy a lelkekért vívták, vagy a pénzért. Lajos és Károly mindketten megtalálták Tuniszban, amit akartak: muszlim lelkeket és anyagi javakat.

Lower főleg *David Nirenberg*, *Cemal Kafadar* és *Peter Jackson* könyveire támaszkodott. IX. Lajosról ezt írja: kiemelkedő uralkodó volt, hatalmas, gazdag és mélyen hívő keresztény. Bajbarsz, Egyiptom és Szíria szultánja kipesák török rabszolgaként került Egyiptomba, ott elit katonai kiképzést kapott, áttért az iszlámra, mameluk lett. Mind a két uralkodó üldözte a más hitűeket, és mindketten meg akarták szerezni a nyugat-ázsiai partokat.

A Közép-Mediterráneumban egy másik dinasztia párt között is konfliktus alakult ki: az egyik keresztény, a másik muszlim volt. Az északi parton Anjou Károly volt az úr. Ő is Capeting, Lajos öccse, 1266-tól Szicília királya, aki birodalmat akart teremteni Bizáncból az Ibériai-félszigetig. A Hohenstaufok viszont vissza akarták szerezni

Szicíliát, s ehhez támogatást kaptak Tunéziától. Tunéziában ekkor a Hafszida dinasztíából való al-Musztanszír emír uralkodott. Neki szüksége volt a szicíliai búzára, ezért 1267-ben expedíciós sereget küldött Szicíliába, ezzel aztán hosszú ellenségeskedés vette kezdetét.

A tuniszi keresztes hadjárat igen vad küzdelem volt a keresztények és a muszlimok között, de ezzel párhuzamosan tárgyalások folytak a felek között a kereskedelemről, a szabad közlekedésről. Az ellenségeskedés és az együttműködés mindvégig keveredett. Ebből nem káosz lett, hanem a különbségek kölcsönös elismerésén alapuló együttműködés.

A tuniszi hadjárat előzménye a manszúrai csata volt a franciák és az egyiptomiak között 1250. február 8-án. IX. Lajos maga vezette a csapatait. Damietta kikötő városát elfoglalták, a manszúrai erődnél azonban az egyiptomi szultán testőréből, Bajbarsztól és mameluk hadseregétől vereséget szenvedtek. A keresztések sok halottat vettek. A holttestek betegségeket terjesztettek, élelem nem volt. A franciák letették a fegyvert. A manszúrai csata után Bajbarsz Egyiptom és Szíria szultánja lett. Lajost megalázták, fogságra vetették.

Az egyiptomi hadsereg jórészen mamelukokból, eredetileg kipcak törökökből állt, akiket az 1240-es években a mongolok legyőztek, és rabszolgapiacokon eladtak. Egyiptomban az Ajjubidák, Szaladin szultán utódai örömmel fogadták az íjjal, nyíllal lóhátról harcoló török nomádokat, és további katonai kiképzésben részesítették őket. A történelem ironiája, hogy a mongolok akaratlanul létrehozták azt a mameluk hadsereget, amely néhány évtized múlva legyőzte őket Szíriában. Szaladin unokája, al-Szalih megszerezte a hatalmat Kairó fölött, 1245-ben elfoglalta Damaszkuszt. IX. Lajos egyiptomi inváziója hírére Damiettába sietett, de a kikötő elesett, al-Szalih meghalt. Az új szultán, Turán sah szabadon bocsátotta Lajost és katonáit 400 000 livres-ért. Turán sah a lázadó mamelukok vezére, Bajbarsz menekülés közben megölte.

Az 1250-es években a mongolok hatalmas területet foglaltak el Koreától Közép-Európáig. A nomád pásztornép az állataival könnyen költözött, íjászaik rendkívül mozgékonyak voltak. Az 1250-es

évek elején Hülegü vezetésével megtámadták Iránt, elfoglalták Bagdadot, megölték az Abbászida kalifát. 1260-ban bevették Aleppót, meggyilkolták az Ajjúbida helyőrséget. Az örmény és az antiochiai uralkodó behódolt a mongoloknak, Damaszkusz is megadta magát.

A Bajbarsz vezette mamelukok Galilea területén ütköztek meg Kituka mongol vezér csapataival 1260. szeptember 3-án. A mamelukok győztek, Kituka holtan maradt a csatatéren. A mamelukok uralma kiterjedt Szíriára, és mivel Kutuzt megölték, Bajbarsz lett Egyiptom és Szíria szultánja.

Bajbarsz felemelkedése a rabszolgaságból a szultánságig rendkívüli volt. 17 éves uralkodása alatt (1260–1277) erős katonaságával megállította a mongolokat az Eufrátesznél. A mameluk állam katonai autokrácia lett, a polgári adminisztrációt is katonai mintára szervezték meg. Diplomáciai kapcsolatai kiterjedtek voltak, jó viszonyban volt Szicília Hohenstaufen uralkodójával, Manfréddal. Az Ilkánátus nevű mongol állam vezérével szemben Bajbarsz az Aranyhorda kánjával szövetséget kötött. A hitetlen frankok és az Ilkánátus ellen dzsihádot hirdetett. Egyiptomban betiltotta a hasis- és borfogyasztást és a prostitúciót.

Bajbarsz a frankok ellen fordult, 1263-ban megtámadta Názaretet és Akkont. 1265-ben Hülegüre, az Ilkánátusra támadt, majd a frank kézen lévő Cesareára és Arszufra, és mindkettőt porig rombolta, még a termőföldeket is elpusztította, hogy ne legyen a kereszteseknek élelmük. Ekkor Hims és Tripoli következett, végül elfoglalta Szafadot, és 1500 templomos lovagot lefejeztetett. Bajbarsz célja a keresztes államok elfoglalása volt.

Lajos, a fogságból szabadulva szentföldi erődítmények újjáépítésén dolgozott. 1254-ben hazahajózott Franciaországba. Megváltozott, szerényen élt. Csökkentette a korrupciót, az uzsorás zsidókat kiűzte az országból, de azokat, akik „a saját kezük munkájából vagy kereskedésből élnek”, nem bántotta. Megegyezett III. Henrik angol királlyal, hogy kárpótlás fizetése ellenében Normandia a franciáké marad. Az aragón uralkodóval is megállapodott a határokról, Montpellier aragón kézen maradt. Lajos a zsidók és a muszlimok kivételével mások szemében *rex pacificus* lett.

1266-ban a pápa biztatására Anjou Károly keresztes háborút indított Hohenstaufen Manfréd ellen és elfoglalta Szicíliát. Kelemen pápa 1266 áprilisában egy kisebb hadjáratot szervezett a Szentföldre. Az ilyen kisebb létszámmal, korlátozott céllal indított keresztes hadjáratot *passagium particulare* néven ismerik a történészek. Amikor híre érkezett, hogy Bajbarsz elfoglalta Szafadot, és kivégeztette a templomos helyőrséget, IX. Lajos bejelentette, indul a Szentföldre. Sokan nem helyeselték, hogy a beteg, öreg király hadba száll.

1267 nyarán a Hohenstaufen-dinasztiához hű száműzöttek vissza akarták foglalni Szicíliát. Károlynak ismét meg kellett birkóznia velük, és al-Musztanszírral is, aki Tunéziából fenyegette Szicíliát. Al-Musztanszír 1253-ban megkapta a kalifa címet, öt évvel később pedig Mekka elismerte az önállóságát, így ő lett az iszlám világ legfontosabb politikai és vallási tekintélye. 1261-ben Bajbarsz helyreállította Kairóban a mongolok által megszüntetett Abbászida kalifátust, és a két uralkodó között feszültség keletkezett. Al-Musztanszír befogadta a reconquista elől menekülő andalúziai értelmiséget, akik virágzó kultúrát hoztak magukkal. Az emír megújította a kereskedelmi szerződéseket Genovával, Pisával, Velencével, és kapcsolatot létesített Szudánnal és a norvég királlyal. Firenzéből aranyforint-verő szakembereket hozatott Tuniszba. Az európai kereskedők számára engedélyezte, hogy piacot és kereskedelmi telepeket (funduks) hozzanak létre. A befolyó jövedelmet a hadsereg fordította. Zsoldosokat is hozatott Dél-Európából.

Szicília gabonája rendkívül fontos volt a Földközi-tenger országai számára. 1221-ben II. Frigyes császár küldötte és a tuniszi Hafszida herceg egyezséget kötöttek: tíz évig szabad a kereskedelem Tunisz és Szicília között, megfékezik a tuniszi kalózokat és a hajók biztonságban közlekedhetnek „Ifrikija” és Egyiptom között. Ezt a status quo borította fel Anjou Károly, amikor elfoglalta Szicíliát 1266-ban. Károly már korábban megkapta Lajostól Maine-t és Anjou-t, majd házasság révén az ölébe hullott Provence is, így a Mediterráneum jelentős urává lett. Igaz, északon Genova, Pisa, Velence, nyugaton az aragóniai uralkodóház, keleten pedig VIII. Mihály bizánci császár veszélyeztette Károly területét.

Károly Viterbóban megállapodott Kelemen pápával és Lajos küldötteivel, hogy Károly élelemmel, állatokkal segíti a kereszteseket. Kimondták, hogy az Adriai tenger partján lévő Achaia-i fejedelemség Anjou protektorátus alá kerül, Vilmos fejedelem el is ismerte Károlyt hűbérurának. Az egyezményt a gyerekeik házasságával pecsételték meg. Károly megállapodott II. Balduinnal, Konstantinápoly korábbi latin császárával is, hogy magas fizetségért katonasággal segíti őt elvesztett területe visszaszerzésében. Ezt a megállapodást is a gyermekek házasságával erősítették meg.

Kasztíliai Enrique és Federico, valamint Konradin fellázították dél-Itáliát az Anjou-uralkodó ellen, de a tagliacozzói csatában Károly győzött, és kegyetlenül végzett a lázadókkal. Ezután békés szándékkal fordult al-Musztanszír felé. Szüksége volt a tunéziai aranyra, al-Musztanszírnak pedig a szicíliai búzára.

IX. Lajos keresztes hadjáratlalt akarta visszafoglalni Bajbarsztól Caesareát, Arszufot és Szafadot. Ehhez Anjou Károly segítségét kérte, és Szicíliát támaszpontnak használta volna. 1268 elején Bajbarsz egy mongol támadás hírére elindult Gázába. Elfoglalta Jaffát, Beaufort-t, sorra a Földközi-tenger keleti partján lévő városokat, majd betört Antiochiába, ahol katonái mintegy százezer frankot öltek meg, lerombolták a templomokat, dúltak, fosztogattak. A hírre az érintettek tárgyalni akartak Bajbarsz-szal. 10 év fegyverszünetben egyeztek meg, a szultán nagy területeket szerzett Gázában, és számos település bevételeiből részesült. 1269-ben Bajbarsz és Károly küldötteket cseréltek, és al-Musztanszír követet küldött Lajoshoz. E négy főszereplő köré 16 államból álló szövetségi háló szövődött, köztük Magyarországgal (71.). Valóságos pán-eurázsiai háború volt ez.

Lajos királyhoz csatlakozott Aragóniai Jakab, és az angol III. Henrik fia, Edward. A franciáknak nem volt hajóhada, sem hajóépítő ipara. Lajos Velencétől és Marseilles-től hiába kért segítséget, végül Genova titokban ígért 19 hajót a franciáknak. Ekkor már a bizánciak és a mongol Ilkánátus is részt vett a mamelukellenes koalícióban. Aragóniai Jakab hajókkal, Kasztíliai Alfonz pénzzel és lovakkal járult hozzá a vállalkozáshoz. Máshonnan is érkezett támogatás, így 1269 augusztusában Barcelonában 800 lovak, néhány ezer gyalo-

gos, nagy számú harci ló, harminc nagy hajó, több mint húsz gálya és kisebb hajó állt rendelkezésre. 1269. szeptember 4-én útra kelt a hajóhad. Néhány napon belül borzalmas viharok csaptak le rájuk, mire Jakab visszafordult. Két fia továbbhajózott Akkóba, hogy megütközzék Bajbarsz-szal. A csatában a francia parancsnok elesett, a katalán-aragón keresztések visszafordultak, IX. Lajos is visszavonult Aigues-Mortes-be.

Mindeközben al-Musztanszír követei útján tárgyalta Károlylyal és Lajossal, de nem tudtak megegyezni. A Capeting Franciaország és a Hafszida Ifrikija között a kereskedelem és a pénz lett volna a téma, ám IX. Lajos azt javasolta, al-Musztanszír térjen át a keresztény hitre. Volt-e realitása annak, hogy egy muszlim kereszténnyé legyen? A mongol Abaka és a bizánci VIII. Mihály hajlandónak mutatkozott az áttérésre, és Al-Musztanszír sem zárkózott el. Lajos kereszteseit Károly hajókkal, ostrom- és harci gépekkel, fával, lovakkal segítette, és megfizette az adósságát. Károly szövetséget kötött Bizánc szomszédaival is. 1269 szeptemberében tárgyalta IV. Béla magyar királlyal. Úgy gondolta, Béla megfelelő ellensúly lehet VIII. Mihállyal szemben a térségben. Meg is egyeztek kettős házasságokban: István herceg két gyermeke összeházasodik Károly gyermekeivel. A szövetségbe bevonták a bolgár cárt és a szerb királyt is. 1269 őszén tehát mind a Bajbarsz, mind a Lajos köré szerveződött koalíció kész volt a küzdelemre.

Lajos 1270. március 15-én elindult Párizsból Szicília felé. Károlynak közben újabb gondja támadt, a bizánci császár megtámadta Achaiát. Erre odarendelte a királyi hajókat, még jövődöbelijének, Magyarországi Mária hercegnőnek a hajóit is Dalmáciából. Sietve szedtetett össze hajókat, matrózokat, élelmet és a Regno lakóira újabb adót vetett ki. Ugyanekkor kellett a Szicíliába érkező Lajos részére is ellátmányt biztosítani. Károly lendületesen intézkedett. Palermóba ment, de még nem csatlakozott a bátyjához.

A kereszties hadjáratban való részvétel alapgondolata az volt, hogy e vezeklés által bűnbocsánatot lehet nyerni. Indulás előtt Lajos a királyságát szent patrónájának ajánlotta. Elbúcsúzott a feleségétől, aki soha többé nem látta sem őt, sem az egyik fiát. Április

közepén elérkezett a sereg Clunybe, ahonnan a Rhône völgyében dél felé fordultak. Aigues-Mortes-ban eleinte igen kevés keresztes lovag gyűlt össze. A genovai hajóhad sem volt sehol. Végül 10-15 ezren jöttek össze. VIII. Mihály azt üzentte, ha visszatartják Anjou Károlyt a támadástól, hajlandó egyházát Rómával egyesíteni. Erre ígéretet kapott. Lajos seregében harc tört ki a franciák, provanszáliak, katalánok között. Több mint száz embert öltek meg. Lajos felakasztatta a felbujtókat. Ez rossz ómennek számított.

Lajos flottája 1270. július 1-én futott ki a tengerre Szardínia felé. Nagy vihar csapott le rájuk, az ivóvizük elszennyeződött, sokan betegek lettek. Lajos a Montjoie hajó fedélzetén jelentette be, hogy Tuniszba mennek. A bárók beleegyeztek, mert Tunisz közelebb volt a Szentföldnél, és jó zsákmányt ígért. A flotta július 15-én elindult Tunisz felé.

A Hafszida fővárost meglepte az ellenséges hajóhad érkezése, bár a vízellátása jó volt, így hosszabb ostromot is kibírhatott. Al-Musztanszír éppen egy beduin törzs lázadását törte le. Ekkor beengedte a kereszteseket Tunisz és a tenger között elterülő tó partjára. Innen szétrajzottak a katonák, és nem találtak vizet. Ezért megtámadták Karthágót, bevették, és lefejeztek „minden szaracént, akit találtak”, a barlangokba menekült lakosságra rágyújtották a kijáratokat. Lajos az erődön kívül veretett sátrat magának. Ekkor Al-Musztanszír segítségül hívta a környező berber és más törzseket, és dzsihádot hirdetett a betolakodók ellen. Bajbarsz mamelukokat, és berbereket küldött a keresztesek ellen.

A harc furcsán kezdődött. Al-Musztanszír nem mozdult a sátrában. Lajos és Károly szintén vonakodott harcba kezdeni. A Hafszidák nem értették, mit akar Lajos. Július vége, augusztus eleje volt, óriási volt a hőség, láz és dizentéria ütötte fel a fejét, nem volt tiszta ivóvíz, sem ennivaló. A holttestek megmérgezték a folyókat, kutakat. A király egyik fia meghalt. Lajos és egy másik fia szintén beteg lett. A járvány Tunisz városában is pusztított. IX. Lajos francia király 1270. augusztus 25-én meghalt. Károly ekkor csatlakozott a keresztesekhez, de már nem találta életben a fivérét. A keresztes háború sorsa immár Anjou Károly kezében volt. Lajos halálával minden megváltozott. A

mamelukellenes szövetség összeomlott. Károly inkább diplomáciai úton intézte volna a válságot, és Bajbarsz sem, Al-Musztanszir sem akart harcolni, de a két nagy hadsereget foglalkoztatni kellett.

Károly 1270. aug. 25-én Karthagóba érkezett. Két gálya és négy, lovakat szállító hajó, majd még 18 hajó jött vele, összesen 1500 emberrel és 270 lóval. Mindezt fizetnie kellett, ezért Károly haladékat kért a pápai kúriától az adója ügyében, kölcsönöért folyamodott, és Palermótól gabonát, lisztet, kétszersültet követelt. Kalábriától is nagy mennyiségű élelmet, például tízezer csirkét kért. Kölcsönöket vett fel, a lányának, Izabellának a hozományából is elvett. Augusztus 18-án Palermóból Trapaniba ment.

A keresztesek azt remélték, hogy búcsút nyernek, ha küzdenek a Szentföldért – az, hogy ehelyett Tuniszba mennek, azért nem zavarta őket, mert Tuniszban is az igaz hitért harcolhattak, egyébként pedig al-Musztanszir támadása fenyegette őket. Károly terve az volt, hogy elzárja az al-Bahira lagunát, mert a Hafszidák ott halmozták fel élelmiszer- és fegyverkészleteiket. A súlyos fegyverzetű keresztesek a tóba szorították ellenfeleiket. Egy erős homokvihar viszont inkább a franciákat sújtotta. Végül a keresztesek tekintették magukat győzteseknek, a „szaracénok” nagyon sok halottat vesztek. Károly al-Bahirában rendezte be hadállását, és fából kastélyt építtetett. Közben tárgyalásba bocsátkozott al-Musztanszirrál. Az emír igen nehéz helyzetben volt az élelem hiánya és a tuniszi kikötő kéthónapos blokádja miatt. Károly sem állt jobban, egyre jobban eladósodott. Károly mögött nagy hadsereg állt, de az emír nem engedett, dzsihádot hirdetett ellenük.

III. Fülöp, az új francia király 1270. október 2-án teljes seregével és jelentős felszereléssel megindult a Hafszidák ellen. A tunéziaiak parancsnoka, megkímélendő a katonáit, átengedte a táborát az ellenségnek. Most Károlyon és Fülöpön múlt: meglegszenek-e a tábor kifosztásával, vagy folytatják a harcot. Károly valójában nem akarta bevenni Tuniszt, számára a Szicíliával való kereskedelem és a Tuniszból származó adó volt a fontos. Közben a keresztes lovagok kifosztották a hafszida táborát, megölték a sebesülteket, és máglyán elégették a halottakat a tunéziaiak felháborodására.

Károly 1270. október 2-án diadalmasan jelentette győzelmét a Szentszéknél. Al-Musztanszírral október 30-án tizenöt évre szóló tűzszüneti egyezményt kötött, amelyet III. Fülöp, Konstantinápolyi Balduin és még mások is aláírtak. Egy arab nyelvű változat maradt fenn a szövegből. Eszerint biztosítják a kereskedelmet és a szabad mozgást a Hafszida Ifrikija és a Földközi-medence északi része között. A keresztények megvédik a muszlimokat a kalózzal szemben, hasonlóan védelmet élveznek a keresztények Hafszida területeken. Keresztény és muszlim hajók egyaránt kiköthetnek tunéziai kikötőkben. A partra vetődött hajók visszatérhetnek az övéikhez. A latin keresztény közösségek szabadon gyakorolhatják hitüket, templomokat is építhetnek Ifrikija területén, és nem szabad őket áttéríteni. Az egyezmény először rögzítette írásban a keresztények jogait.

A tuniszi békeszerződés 210 ezer uncia aranyban szabta meg a kártérítés összegét, amivel az emír tartozott a kereszteseknek. Ez közel a fele volt a francia korona évi bevételének. Egy-egy harmad részt Károly, illetve III. Fülöp kapott, a harmadik részen francia bárók osztoztak. Emellett al-Musztanszír korábbi fizetési kötelezettségét megkétszereztek, öt évi hátralékát is kamatostól ki kellett fizetnie. Al-Musztanszír ezzel megvette a békét Károlytól. Mindkét fél jól járt az egyezséggel: al-Musztanszír békében élhetett, és hozzájutott a szicíliai búzához; Károly déli határa és exportpiaca immár biztonságban volt, és egyenletesen befolyó jövedelemre számíthatott.

A békeszerződés fogadtatása változó volt. Voltak, akik „annyi szaracént szerettek volna megölni, ahányat csak tudnak” (140), és Tuniszt teljesen elpusztították volna. Az egyszerű keresztes lovagok a kártérítésből nem részesedtek, ők harcolni, zsákmányolni akartak. Al-Musztanszír alattvalói ellenállás nélkül fizették a kártérítést a békéért.

Ellentmondással tele konfliktus volt az, amely al-Musztanszír és Anjou Károly között kibontakozott. Mindkét dinasztiának hatalmas hadserege volt, mégis hajlandók voltak tárgyalni. Mindketten eltértek a korabeli normáktól: Károly pénzügyekben tárgyalt keresztes társai háta mögött, al-Musztanszír pedig keresztény zsoldosokkal vívta a dzsihád. A keresztes lovagok az üdvösségért áldozták fel az életüket, de erről senki sem biztosította őket. A másik oldalon a dzsihád harcosok-

nak harc helyett fizetniük kellett a békéért, amit pedig nem is akartak. Al-Musztanszír és Károly szent háborút hirdettek egymás ellen, mégis megegyeztek: muszlim, keresztény kölcsönös jogokkal és felelősséggel élhetett, biztonsággal közlekedhetett. Azaz békés kapcsolatok alapjait fektették le, új diplomáciai és kereskedelmi hálózat épülhetett, ami váratlan volt azok után, hogy a keresztesek támadták meg Tuniszt. IX. Lajos utolsó keresztes hadjáratában meg akarta téríteni vagy meg akarta semmisíteni a muszlimokat. Ehelyett hadjárata megegyezéssel ért véget. A következő tizenöt év alatt békés egyezmény kötötte össze Franciaország „legkeresztényibb” Capeting királyát Tunisz „kalifájával”.

Ma is rejtély, miért mentek a keresztes hadak Tuniszba a Szentföld helyett. *Saba Malaspina* kalábriai krónikás pap szerint al-Musztanszír azért fizetett adót Károlynak, hogy szabadon vehessenek búzáat Sziciliából, és bántatlanul közlekedhessenek a szicíliai tengeren. Tunisz ekkor visszatartotta az adót, ezzel hívta ki maga ellen a támadást. Saba profán, pénzközpontú magyarázatával szemben *Geoffroy de Beaulieu*-tól, Lajos király gyóntatójától vallási magyarázatot kapunk. Lajos azért indult Tuniszba, hogy megtérítse a szaracénokat. A XIX. század végén *Richard Sternfeld* német történész szerint nem Károly térítette el a kereszteseket, mert az ő célja Bizánc elfoglalása volt. A keresztesek Tuniszba irányításáért kizárólag Lajos volt felelős.

Más történészek mást emeltek ki: „a lovagkirály” „misszionárius királlyá” változott, hogy elfoglalhassa a tunisziak lelkét (*Étienne Delaruelle*); a királyt a keresztény humanizmus szelleme hatotta át, egyformán tisztelte a muszlim és a keresztény embert (*Michael Mollet*); Lajos Tuniszba al-Musztanszír megtérítése céljából ment (*Jean Richard* és *Jacques Le Goff*); Lajos utolsó keresztes háborúja valami „nagy magányos álom” volt (*Georges Duby*). *Gian Luca Borghese* szerint a francia király tulajdonképpen a Regnót akarta megvédeni Tunisztól. Szerzőnk, Lower szerint Lajos és Károly számára egyaránt fontos volt a pénz és a térítés. Károly nagyon rossz anyagi helyzetben volt. (A szerző közli tartozásainak összegét.) A tuniszi békeszerződés értelmében Károly hozzájutott 60 000 arany értékű régi tartozáshoz, és 24 000 járt neki évente a jövőben. A „tunéziai adó” miatt még sok vita folyt a későbbiekben.

Lower ezután a tuniszi keresztes háború szereplőinek szándékait elemzi. Károly mindenekelőtt biztosítani akarta az Anjou uralmat a Regno fölött. Ezt leginkább al-Musztanszír veszélyeztette. Károly további célja a terjeszkedés volt Nyugaton Provence, Szardínia, az Aragón korona területei felé, keleten az Égei tenger és Bizánc irányában. Keleten a házassági diplomácia Magyarországgal és Achaiával és a szövetség II. Balduin császárral megfelelő védelmet biztosított Bizánccal szemben. Károly béketárgyalásokra törekedett Bajbarsz szultánnal.

Lajos érdekeit nehezebb feltárni. Évekig készülődött a mameluk állam ellen, de az utolsó pillanatban Tunisz ellen fordult. Valószínű, hogy a hittérítés vonzotta. Szentföldi kampánya különben is összeomlott: nem kapott időben segítséget sem Károlytól, sem a genovaiaktól és Ilkán Abaqától sem. A legkatolikusabb király térítéssel foglalkozott már egyiptomi fogsága idején és Cipruson is. A mongolokat is megpróbálta kereszténnyé tenni, de Mögke kagánnál ellenállásba ütközött.

Ezután Lajos király a franciaországi zsidók felé fordult. A Meluni Rendeletben (1230) felszámolta az uzsorát, a nagy kölcsönöket, és megtiltotta, hogy a kölcsönöket visszafizessék a zsidóknak. Lajosnak szüksége volt a zsidók jövedelmére, hogy azt a konstantinápolyi latin államra és az 1248. évi keresztes hadjáratára fordíthassa. Szigorúan betartatta a pápai rendeletet hogy a zsidók a ruházatukkal különböztessek meg magukat a keresztényektől (IV. Lateráni zsinat, 1215), illetve, a kereszténységet sértő mondatok miatt nagy mennyiségben égettetett el Talmudot (1239 IX. Gergely pápa rendelete). Később Lajos már kényszerítette a zsidókat az áttérésre.

Lajos hasonlóan közeledett al-Musztanszírhoz is. Hadserege jelenlétével megfélemlítette az emírt, s azt remélte, majd népe is követi a kereszténység felvételében. Tuniszban a ferencesek és a dominikánusok igyekeztek diszkréten téríteni, de így is előfordult, hogy öt ferences papot megöltek Marakesben. Lajos Abu Zakarijának és fiának, al-Musztanszírnak felhalmozott vagyonát akarta megszerezni, hogy azt keresztes hadjárataira fordíthassa. Al-Musztanszír, hogy megelőzze a király támadását, 80 ezer aranyat küldött Párizsba, Lajos a pénzt elfogadta, ezután megtámadta Tuniszt.

Lajos Tunisz felől akart Alexandriába jutni. Úgy gondolta, ez lovakkal négy napi út. A valóságban 1600 mérföld a távolság, ezért felmerülhet, hogy a tuniszi keresztes háborút földrajzi tévedés okozta. Michael Lower szerint ennél valószínűbb, hogy Lajos stratégiaiilag látta fontosnak Tuniszt. Tuniszból ugyanis fenyegethették az alexandriai kereskedelmet, de fékezheték a kalózkodást, és megkönnyíthették a nyugat-európai katonai szállítmányok útját a keresztes államokba. Lajos számára a stratégiai szempontok összekapcsolódtak a hitélettel. Ki akarta üzni Tuniszból „a szaracénok barbár le származottait, és meg akarta szüntetni utánuk a borzalmas szennyet.” (173. old.).

A békekötés után Károly azonnal kiadta a visszavonulási parancsot. Ennek során Trapáninál keresztesek ezrei fulladtak vízbe, 18 nagy és 40 kisebb hajó süllyedt el a hatalmas viharban. III. Fülöp király e hadjáratban számos családtagját veszítette el, és egyébként is katasztrofális volt az embervesztés.

A tuniszi vihar után Bajbarsz visszafoglalta az erődítményeket a templomosoktól, a máltaiaktól, az ispotályos rendtől és tízéves fegyverszünetet kötött Tripolival, majd 1271 júniusában megtámadta Ciprust. A viharban 1800 mameluk tengerész és katona esett fogságba. Közben Angliai Edward a mongolok segítségével Kelet-Anatóliában próbált szembeszállni Bajbarsszal, de vereséget szenvedett. Végül Ciprus és Jeruzsálem ura, Hugó és Bajbarsz 1272. április 21-én megkötötték az ún. casareai békét 10 évre, 10 hónapra, 10 napra és 10 órára. Keleten Bajbarsz tovább terjeszkedett, egyezményt kötött a frankokkal, a tripoli Jean de Montfort-ral, az ispotályosokkal és a templomosokkal.

1274–75-ben al-Musztanszír újra egyesített Tunéziával néhány környező törzset, majd a Hafszida birodalomhoz csatolta Algírt. Mindezt a békekötés tette lehetővé. A békében Károly is be tudta gyűjteni a neki járó adókat. A tunéziai-szicíliai személy- és áruforgalom, és búzaszállítás biztonságban folyt a tengeren. A Hafszida állam Velencével és Genovával is békét és kereskedelmi megállapodást kötött. Al-Musztanszír uralmának ezek az évei békében teltek, az ország aranykorát élte. Annál súlyosabb volt a visszaesés az emír halálának bekövetkezése, 1277 után.

A tuniszi keresztes hadjárat megerősítette a vallási felekezetek közti együttműködést a Mediterráneumban. Ironikus, hogy a keresztes háborúknak a kereskedelmi kapcsolatok felvirágzása lett a következménye. A hadjárat politikai és gazdasági rendet teremtett a Mediterráneumban anélkül, hogy vallási egységet erőltetett volna rá. Lajos király nem tette kereszténnyé Észak-Afrikát, a keresztények nem váltak muszlimokká, és fordítva sem. Lajos célja Észak-Afrikában „gyökerestől kiirtani a hitetlen szaracénok tévedéseit” (191). A mameluk katonák ugyanilyen indulattal kereszteteket és oltárokat törtek össze és szerzeteseket öltek meg. Al-Musztanszír dzsihádot hirdetett a frankokkal szemben. Érdekes, hogy e vad, harcias retorikával egyidejűleg tárgyaltak a békés megoldásról. Ez a skizofrén megközelítés vegyes válaszokat váltott ki a harcosokból: sokan elutasították a békét, mert rabolni akartak Tuniszban. A tunisziak egy része is folytatta volna az ellenállást. Keverték egymással az anyagi és lelki motivációk.

A tuniszi keresztes hadjárat ahelyett, hogy káoszt és megosztottságot okozott volna, a XIII. század végéig tartó bonyolult politikai, gazdasági és vallási együttműködést hozott létre a Földközi-tenger vidékén. A politikában a Hafszidák, mamelukok, frankok, Anjou-k és Aragónok az egyezmények révén hatalmi egyensúlyt teremtettek, és elismerték minden állam vallását, jogait. Az üzlet a kölcsönösségen alapult muszlimok, keresztények és zsidók között. A történelem furcsa fintora, hogy Lajos király utolsó háborúja ahelyett, hogy megsemmisítette volna az iszlámot, a sokféleség felvirágzását hozta a Földközi-tenger vidékén az azutáni időkre, amikor ő már nem élt.

Michael Lower érdeklődését a Mediterráneum, azon belül a tuniszi keresztes hadjárat iránt *David Abulafia* keltette fel, aki számos könyvet írt a térség középkori történetéről. Lower maga is megtanult arabul a Chicagói Egyetemen, jelenleg a Minnesotai Egyetem oktatója. A 192–210. oldalakon bőséges bibliográfia található, és térképek és mutató segítenek a tájékozódásban.

Michael Lower: *The Tunis Crusade of 1270 – A Mediterranean History* (Az 1270-dik évi keresztes hadjárat – Földközi tengeri történelem). Oxford University Press, 2018. 216 o. ISBN 978-0-19-874432-0

Fodor Mihályné

Egy középkori asztrológiai önéletrajz, a *Nativitas* kiadása

Az 1990-es években fellendült az asztrológiatörténet kutatása, és az utóbbi két évtizedben szabályos verseny bontakozott ki a kutatók között a még kiadatlan forrásokért. Mi sem illusztrálja ezt jobban, mint az a tény, hogy az általam ismert asztrológiatörténeti szakirodalomból 1960–1990 között 15 szövegkiadás és 2 fordítás jelent meg, 1990–2020 között 32 szövegkiadás és 21 fordítás. Ennek a versenyfutásnak a terméke egy középkori flamand tudós, *Hendrik Bate van Mechelen* (1246–1310 u.) *Nativitas* című asztrológiai önéletrajzának szövegkiadása.

Hendrik Bate (latinul Henricus Batenus, az angol nyelvű szakirodalomban Henry Bate) a kevésbé ismert középkori szerzők közé tartozik. Jóval ismertebb személy Bate barátja, a híres XIII. századi fordító, *Willem van Moerbeke*, aki tudományos szövegeket fordított görögről latinra, többek között *Aphrodisziaszi Alexandrosz* kommentárját *Arisztotelész Meteórologikájához*, *Arisztotelész De caelo et mundóját* Szimplikiosz VI. századi kommentárjával, *Ptolemaiosz Tetrabibloszát* és talán a *Centiloquiumot* is, *Arkhimédész* műveit és a pszeudo-hippokratészi értekezést az asztrológiai orvoslásról, majd magát a *Meteórologikát*.

Barátjához hasonlóan elsősorban Hendrik Bate is a fordításai miatt ismert. Nagyrészt csillagászati és asztrológiai munkái maradtak fenn: írt egy értekezést az asztrolábiumról, csillagászati táblázatokat készített szülővárosa, Mechelen szélességére, illetve fennmaradt *Speculum divinorum* című munkája. Az asztrológiatörténet számára azonban azért jelentős a személye, mert lefordította a XII. századi zsidó asztrológus, *Abraham ibn Ezra* (1089/1092–1160 u.) asztrológiai enciklopédiáját ófranciára, majd a közvetítő nyelv segítségével

maga ültette át a műveket latin nyelvre. Bate első fordítása 1281-ben készült, az összes többi 1292-ben Orvietóban, ahol IV. Miklós pápa halála után az új pápa megválasztására várakozott. (1464-ben hasonló körülmények között született Rómában a később Mátyás király udvarában működő két asztrológus, *Johannes Regiomontanus* és *Marcin Bylica* vitája *Cremonai Gerhard* bolygómozgás-elméletéről.) A két dátum, 1281 és 1292 között, egészen pontosan 1281/1282-ben Bate megírta saját asztrológiai önéletrajzát, melyben személyiségét és életútját a születési horoszkópja, illetve az asztrológiai prognosztikai eljárások segítségével elemzi.

Az asztrológiai önéletrajz műfajának képviselői mind XIII. századiak, és mind az észak-francia, németalföldi területhez köthetők (Párizs, Amiens, Mechelen). A műfaj első képviselője a híres *Richard de Fournival* (1201–1260), aki 1239 előtt keletkezett művében azonban alig tesz többet, mint hogy felállítja a születési horoszkópját, és szemügyre veszi a legfontosabb prognosztikai utalásokat. Hendrik Bate műve a műfaj legteljesebb képviselője, és, ahogy a kötet egyik szerzője, *David Juste* hangsúlyozza, valószínűleg egyedülálló az egész világirodalomban. Bate követője egy 1285-ben keletkezett, névtelen asztrológiai önéletrajz, melyet korábban *Emmanuel Poulle* (1928–2011) nyomán *Robert Le Fèvre*-nek (vagy Febvre, a forrásokban Fabri, 1255–1308 u.), *IV. Fülöp francia király* és felesége, *navarrai Johanna* orvósának tulajdonítottak, ám a jelen szövegkiadásban David Juste vitába száll ezzel a nézettel, és *Saint-Cloud-i Vilmos*nak, egy kevésbé ismert asztrológus-csillagásznak tulajdonítja a szöveget. Tény, hogy az önéletrajzon kívül Robert Le Fèvre asztrológiai érdeklődésére nincs bizonyíték. A névtelen asztrológiai önéletrajz a legtöbb kéziratban együtt hagyományozódott Bate *Nativitasával*, így szinte bizonyos, hogy annak ihletésére készült. Az asztrológiai önéletrajz műfajára csak a XVI. században találunk újabb példákat – Juste *Nicolaus Gugler Prognosticonját* (1539) említi. Számos későbbi szerző közli vagy tárgyalja röviden a saját horoszkópját, például *Gerolamo Cardano* a *De vita propriában*,¹ vagy *Goethe* a *Dichtung*

1 A mű már magyar fordításban is olvasható: Girolamo Cardano: Életem. Ford., a bevezetőt és a magyarázatokat írta Magyar László András. Budapest : Gondolat, 2013. Horoszkópját a második fejezetben tárgyalja (17–19 o.).

*und Wahrheit*ban² (ez utóbbi példát Juste nem említi), és a XX. század elején keletkezett asztrológiatankönyvek szerzői gyakran közlik saját horoszkópjukat névtelen példaképletként, ám teljes asztrológiai önéletrajz egyedüli képviselője Bate *Nativitasa*.

A kötet szokatlan módon négy szerkesztő-szerző munkája: *Carlos Steel*, aki Willem van Moerbeke *Tetrabiblosz*-fordításának egyik szerkesztője;³ *Steven Vanden Broecke*, aki korábbi publikációiban a XVI. század eleji asztrológiai reformmal foglalkozott;⁴ és David Juste, a kortárs asztrológiatörténeti kutatás legjelentősebb alakja. Juste első jelentős vállalkozása az Ibériai-félsziget kora középkori asztrológiai műveinek (*Alchandreana*) feltárása volt;⁵ ezek a mágikus-asztrológiai egyaránt művek magukon viselik a latin és az arab asztrológia nyomát. Juste, akinek a kutatási horizontja a X. századtól *Keplerig* terjed,⁶ azóta nagyívű vállalkozásokba fogott bele: ő a szerkesztője a klasszikus *Catalogus codicum astrologorum Graecorum* (CCAG) sorozat⁷ mintájára elindított *Catalogus codicum astrologorum Latinorum* (CCAL) vállalkozásnak, melynek célja, hogy minden, latin nyelvű asztrológiai művet számbavegyen és azonosítsa.⁸ Emellett Juste a vezetője a müncheni Ptolemaeus Arabus et Latinus

2 Johann Wolfgang von Goethe: Életemből. Költészet és valóság. [Ford. Szöllősy Klára.] [Budapest]: Magyar Helikon, 1965. 12.

3 Ptolemy's *Tetrabiblos* in the Translation of William of Moerbeke. Claudii Ptolemaei liber iudicialium. Ed. by Gudrun Vuillemin-Diem and Carlos Steel, with the assistance of Pieter De Leemans. Leuven: Leuven University Press, cop. 2015. (Ancient and Medieval Philosophy. Series 1; 19.)

4 Legismertebb monográfiája: Steven Vanden Broecke: *The Limits of Influence. Pico, Louvain, and the Crisis of Renaissance Astrology*. Leiden: Brill, 2003. (Medieval and Early Modern Science; 4.)

5 David Juste: *Les Alchandreana primitifs. Étude sur les plus anciens traités astrologiques latins d'origine arabe, Xe siècle*. Leiden [etc.]: Brill, 2007. (Brill's Texts and Sources in Intellectual History; 2.)

6 David Juste: *Musical Theory and Astrological Foundations in Kepler. The Making of the New Aspects*. In: Laurence Wuidar ed.: *Music and Esotericism*. Leiden; Boston: Brill, 2010. (Aries Book Series; 9.) 177–195.

7 *Catalogus codicum astrologorum Graecorum*. Bruxelles: H. Lamertin, 1898–1953. A sorozat az újabb kutatások eredményeképpen erősen revízióra szorul; főként a szöveges töredékek szerzőkhöz rendelése felülvizsgálandó.

8 Eddig két kötet jelent meg: David Juste ed.: *Catalogus codicum astrologorum Latinorum*. I–II. Paris: CNRS, 2011–2015. Az első kötet a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban, a második a párizsi Bibliothèque nationale-ban fellelhető kéziratokat dolgozza fel.

projektnek, melynek célja a II. századi alexandriai tudós arab és latin nyelven fellelhető munkáinak kiadása.⁹ Továbbá *Charles Burnett*-tel karöltve *Juste* készíti az arab asztrológiai és csillagászati művek latin fordításainak teljes jegyzékét, az „új Carmody-t”.¹⁰ A legendás amerikai tudománytörténészhez, *Lynn Thorndike*-hoz (1882–1965) hasonlóan *Juste* is az asztrológiai irodalom teljességének feltérképezését célozza, és minden jel arra mutat, hogy munkássága ugyanúgy megkerülhetetlen lesz, ahogy *Thorndike*-é volt a saját korában. A három szerkesztőhöz negyedikként *Abraham ibn Ezra* asztrológiai műveinek kutatója és kiadója, *Shlomo Sela* csatlakozott, mivel *Bate* önéletrajzában számos helyen használja és idézi a zsidó asztrológus munkáit. A négy szerkesztő abban a szerencsés helyzetben volt, hogy a *Nativitas* egyik kéziratát már átírta a *dendermonde-i* bencés apátság időközben elhunyt könyvtárosa, a középkortudós *Emiel Van de Vyver* atya. A négy (öt) szerző együttműködése azt is illusztrálja, hogy az asztrológiai művek alapos vizsgálata olyan széleskörű ismereteket kíván (történelem, nyelvismeret, paleográfia, kodikológia, grafológia, csillagászat, asztrológia), ami még a legfelkészültebb kutató esetében is ritkán egyesül egy személyben.

A *Nativitas*nak öt teljes és négy részleges kézírata maradt fenn, így a szöveg hagyományozódása nagy biztonsággal rekonstruálható. Egy tizedik, 1937-ben még elérhető amerikai kézirat jelenleg ismeretlen helyen található, valószínűleg elveszett. A kéziratok közül öt is itáliai, ami arra utal, hogy *Bate Nativitasa* a XV. században közkézen forgott Észak-Itáliában. *Giovanni Pico della Mirandola* (1463–1494) is ismerte a szöveget, híres *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* (1496) című, posztumusz megjelent asztrológia-ellenes művében egy helyen név szerint említi is a szerzőt. *Pierre d'Ailly*t követve *Simon de Phares* és *Pico* is azt állítja, hogy *Bate Nagy Szent*

9 További információ és eddigi eredményei a <https://ptolemaeus.badw.de/start> honlapon.

10 Az arab asztrológiai és csillagászati művek latin fordításairól szóló klasszikus szakirodalom *Francis J. Carmody*: *Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation. A Critical Bibliography*. Berkeley ; Los Angeles : Univ. of California Press, 1956. volt. A mindenki által használt és idézett mű azonban sok pontatlanságot és tévedést tartalmaz, és mára teljesen elavult.

Albert tanítványa volt, ez azonban kronológiai és életrajzi okokból valószínűtlen.

A könyv első fejezete a kéziratokat veszi számba, majd Steel és Vanden Broecke a Hendrik Bate életútjából ismert tényeket foglalja össze. Ezek, illetve a *Nativitas* utalásai alapján világossá válik, hogy Bates megélhetése teljes egészében attól függött, hogy a patrónusok és egyéb hatalmasságok közbenjárásával milyen egyházi javadalmakat tud kiharcolni maga számára a királyi udvarban. Ezt követi Bate írásainak és fordításainak Juste által összeállított jegyzéke. A negyedik és ötödik fejezet a *Nativitast* mint asztrológiai önéletrajzot vizsgálja belső összefüggéseiben (Vanden Broecke) és irodalmi kontextusában (Juste). Az ötödik fejezet végén Juste a Bate által idézett asztrológiai források listáját állítja össze. A *Nativitas* különlegessége, és ez a listából is kitűnik, hogy Bate a saját korában elérhető asztrológiai irodalom teljességét ismerte – szinte azt kell nagyítóval keresnünk, hogy mit nem ismert. Ahogy Juste hangsúlyozza, a korábbi és későbbi évszázadokban is alig találunk olyan tudóst, aki ilyen alaposan ismerte volna a középkori Európában elérhető latin és héber asztrológiai-csillagászati irodalmat. A hatodik fejezetben Shlomo Sela magyarázza meg, hogy Bate miért bontotta Abraham ibn Ezra személyét három részre, három külön szerzőnek tulajdonítva a zsidó asztrológus műveit. A hetedik fejezetben Vanden Broecke a Bate által használt asztrológiai technikák magyarázatával segíti a csillagjósolásban járatlan olvasót. Ezt követi a tényleges szövegkiadás. Bate az asztrológiai házak sorrendje szerint strukturálja írását.¹¹ A szövegkiadásban a Bate által hivatkozott szerzők és tekintélyek félkövérrel vannak szedve, így vezetve az olvasó szemét. A

11 Bate a házak sztenderd középkori jelentését használja: az 1. ház jelenti a születést, a 2. ház a pénzügyeit, a 3. ház a testvéreket, a 4. a szülőket, az 5. a szerelemmel és szexualitással kapcsolatos kérdéseket, a 6. az egészség és betegség témakörét, a 7. a külvilággal való mindennemű kapcsolatot. A 8. a halállal való felvilágosítást, a 9.-hez tartozik a vallás, a tudomány és a külföldi utazások területe. A 10. az életben elért méltóságokat mutatja, a 11. a szerencsét és a támogatókat, a 12. az ellenségeket.

Bate nem minden háznak szentel azonos teret a *Nativitas*-ban: a mű legnagyobb részét az 1. ház elemzése adja, míg a halállal kapcsolatos kérdések épp csak említésre kerülnek az írás végén.

szerkesztők az előszóban sajnálatukat fejezik ki, hogy egyelőre nem tudták angol fordításban is az olvasó rendelkezésére bocsájtani ezt az érdekesítő forrást.

A kiadást kísérő történeti elemzés sokat profitált David Juste alapos munkájából és elképesztően széles kéziratismeretéből. Juste nem csak a különböző művek azonos kéziratokban történő együttes hagyományozódásából von le következtetéseket, hanem az Európa tucatnyi pontján található különböző kéziratokban olvasható lapszéli jegyzetek, illetve azok kézírásának elemzésével rekonstruálja a Bate és két másik francia tudós-asztrológus, *Limoges-i Péter* (1240 k.–1306) és Saint-Cloud-i Vilmos kapcsolatát.

A *Nativitas* kritikai kiadása nemcsak alapos, igényes és informatív, hanem egyben szórakoztató és élvezetes olvasmány, amit szövegkiadásról ritkán lehet elmondani. Az asztrológiatörténet művelőinek, a középkori francia csillagászat kutatóinak és a latin irodalmi kuriózumok kedvelőinek elengedhetetlen olvasmány.

The Astrological Autobiography of a Medieval Philosopher. Henry Bate's *Nativitas* (1280–81). (Egy középkori filozófus asztrológiai önéletrajza. Hendrik Bate *Nativitasa*, 1280–81.) Ed. by Carlos Steel, Steven Vanden Broecke, David Juste, Shlomo Sela. Leuven : Leuven University Press, cop. 2018. (Ancient and Medieval Philosophy. Series 1 ; 17.) XI, 290 o.

Veszprémy Márton

KORA-ÚJKOR–ÚJKOR

A hatalmi egyensúly a XVIII. századi kereskedelmi szerződések tükrében

Az 1713. évi utrechti békeszerződést a történettudomány hagyományosan a brit birodalmi politika egyik vízválasztójaként tartja számon, ugyanis a spanyol örökösödési háborút lezáró békeszerződés legnagyobb nyertese kétséggkívül Nagy-Britannia volt. A szigetország első alkalommal tudta érvényesíteni erőegyensúly-politikáját az európai kontinensen, azonban a szerződés brit ratifikációja sajátos belpolitikai körülmények között ment végbe; a whig párt az európai politikába való komolyabb befolyást, Franciaország további zsarolását kívánta, a tory párt és az uralkodó, Anna királynő (1702–1714) azonban kívül akart kerülni az európai háborútól, illetve távolodni kívánt a kontinentális politikai szituációktól. Anna királynő ennek érdekében húsz új főnemet (*peer*) nevezett ki a Lordok Házának tagjává, és csupán az ő szavazataik segítségével sikerült ratifikálni az utrechti békeszerződést Nagy-Britanniában. A belpolitikai viszályok azonban a békekötést, illetve a ratifikációt követően – a sikeres gazdasági eredmények ellenére – sem csillapodtak a toryk és a whigek között.

Az *Antonella Alimento* és *Koen Stapelbroek* szerkesztésében 2017-ben megjelent „A XVIII. századi kereskedelmi szerződések politikája. Hatalmi egyensúly, kereskedelmi egyensúly” (*The Politics of Commercial Treaties in the Eighteenth Century. Balance of Power, Balance of Trade*) című, nagy volumenű tanulmánykötet többek között ennek a kérdéskörnek kínál részletes elemzést. A tanulmányok a VII. század közepétől a napóleoni háborúkig fedik le a bilaterális kereskedelmi szerződések témakörét, új paradigmát kínálva a XVIII. századi államok politikai gazdaságtanának újragondolására a kereskedelmi szerződések elemzésén keresztül. A tanulmányokon

keresztül specifikusabb kép tárul elénk az európai államok globális gazdasági politikai háttéréről, az államférfiak és politikai írók szerepéről, felfogásáról és véleményeiről. A tanulmánykötet sikeresen kombinálja az eltérő történettudományi módszerek alkalmazását, transznacionális megközelítéssel viszonyulva a kérdéskörhöz, továbbá a helyi, illetve a „nemzeti” politika és a gazdasági viták eddig nem tárgyalt aspektusait is feltárja és érthetővé teszi.

A tanulmánykötetet érezhetően kettős program alapján állították össze. A kötet először is arra törekszik, hogy feltárja a kereskedelmi szerződések relevanciáját, tartalmát és megítélését a kortársak között. Másodsorban azonban a téma különböző megközelítéseinek áthidalására is erősen törekszik, ezáltal bővíti a korszak kereskedelmi szerződéseinek ismeretét. A kötet szerkesztői által írt bevezetés (*Trade and Treaties: Balancing the Interstate System*) gazdag áttekintést nyújt a téma eddigi historiográfiájáról és azokról a különböző szempontokról, illetve módszertani lehetőségekről és megfontolásokról, amelyek alapján a kereskedelmi szerződéseket az eddigiekben elemezték. A bevezető ezeken kívül sikeresen beágyazza a témát a korszak politika- és esztörténeti kontextusába, azaz a korszak gazdasági gondolkodásába is.

A kötet fókuszpontja az utrechti békerendszerben megkötött kereskedelmi szerződésekkel foglalkozik, ugyanis az utrechti szerződések következtében, illetve azokat követve számos kereskedelmi szerződést írtak alá. A kereskedelmi szerződések és a hatalmi egyensúly elvének szempontjából kiemelendő az a két értekezés, amely új ismereteket és megközelítési módokat nyújt a korszak hatalmi egyensúlyról szóló vitáihoz, az erőegyensúly szerepének korabeli megítéléséhez. Ahn Doohwan tanulmánya (*The Anglo–French Treaty of Utrecht of 1713 Revisited: The Politics of Rivalry and Alliance*) az utrechti békekötés következtében kialakult brit belpolitikai viszályról, Olga Volosyuk értekezése (*Negotiating the Balance of Power: Russian–Spanish Commercial Relations in the Early Eighteenth Century*) pedig Oroszország utrechti békerendszerben betöltött szerepéről és helyzetéről értekezik új források bevonásával, friss szemléletmód alkalmazásával.

A kötet másik érdekes szála a *free trade* és a *doux commerce* fogalmainak összetett jellegéhez és különböző kontextusaihoz kapcsolódik. A viszonyosság (*reciprocity*) vagy a kiegyensúlyozott erőviszonyok (*balance of power*) mellett szóló kereskedelmi érvek ugyanis sok esetben az ellenfél gyarmati kereskedelmében való részvételre irányulhattak – elkerülhetetlenül korlátozva azt. Ezt mutatja be például Virginia Léon Sanz és Niccolò Guasti tanulmánya (*The Treaty of Asiento between Spain and Great Britain*), amely a britek spanyol gyarmatokhoz történő hozzáféréseinek erőfeszítéseivel foglalkozik – amely végül az 1713. évi *asiento*, azaz a rabszolgakereskedelem monopóliumára vonatkozó szerződést eredményezte a két fél között. A kapcsolatok normalizálása még akkor sem akadályozta meg az alárendeltséget, amikor a kétoldalú kereskedelmi megállapodás mindkét fele részesült a szerződés előnyeiből. Az 1703. évi angol–portugál methueni szerződést például ezen feltételek mellett elemzi José Luis Cardoso tanulmánya (*The Anglo-Portuguese Methuen Treaty of 1703: Opportunities and Constraints of Economic Development*).

A brit politika elemzése szempontjából a kötet egyik legizgalmasabb tanulmánya a már említett Ahn Doowhan elemzése ((*The Anglo-French Treaty of Utrecht of 1713 Revisited: The Politics of Rivalry and Alliance*), aki az 1713. évi utrechti béke 1715. évi brit belpolitikai felülvizsgálatát mutatja be. A spanyol örökösödési háborút részben lezáró, 1713-ban Utrechtben megkötött békerendszer rendezte a viszonyokat a két fő szemben álló fél, a Bourbon-ház – elsősorban a XIV. Lajos vezette Franciaország, illetve az általa támogatott Fülöp, Anjou herceg – illetve a vele szembe létrejött Nagy Szövetség (*Grand Alliance*) – Anglia (1707-től Nagy-Britannia), Hollandia, a Savoyai Hercegség, illetve a Portugál Királyság – között. A béke során Nagy-Britannia számos gazdaságilag fontos területi koncessziót nyert mind a spanyol, mind pedig a francia féltől; megszerezte Gibraltárt és Menorcát, továbbá monopóliumot szerzett az amerikai spanyol gyarmatok irányában folyó rabszolga-kereskedelemre (*Asiento de negros*). Az 1715-ben újonnan felálló whig kormányzat azonban felségárulás büntetében felelősségre vonta a korszak tory politikai

vezetésének két kiemelkedő alakját, Robert Harley-t (Oxford első grófja), illetve Henry St. John-t (Bolingbroke első vikomtja). A két politikus kulcsszerepet játszott a tory kormányzat külpolitikájában, így az utrechti békerendszer lefektetésében is. Doowhan tanulmányának középpontjában az 1715-ben whig részről megfogalmazott felelősségre vonó cikkelyek, azaz a két említett tory politikus közjogi felelősségre vonása (*impeachment*) és az ezekre adott tory – a hivatalos politikai színtereken, illetve pamfletírókon keresztül megfogalmazott – válaszok állnak. A tanulmány alapvető célja bemutatni, hogyan hatott a XVIII. század eleji brit külpolitikára a két politikai „szekértábor”, a toryk és a whigek egymással folytatott – a szerző megfogalmazása szerint sok esetben „partizánharcokra” emlékeztető – küzdelme. Doowhan az elemzéseken keresztül azt is bemutatja, hogy a korszak nemzetközi politikai küzdelmeinek elsődleges alakító tényezője a bizalom kérdésköre volt.

Az említett tanulmány alapvetően négy szerkezeti egységre tagolódik, amelyek közül az elsőben a szerző felvázolja az utrechti béke után kialakult brit belpolitikai helyzetet és ismerteti a tory felelősségre vonás érdekében felálló whig parlamenti bizottság munkáját. A bizottságot James Stanhope whig politikus, a déli területekért felelős külügyi államtitkár (*Secretary of State for The Southern Department*) hívta össze. Személyén kívül olyan whig politikusok vettek részt a vizsgálati munkában, mint a korábbi hadügyi államtitkár (*Secretary of War*) és tengerészeti kincstárnok (*Treasurer of Navy*) Robert Walpole, Sir Richard Onslow, William Pulteney és Thomas Coningsby. A bizottság Walpole elnökletével kezdte meg a munkát, alaposan áttanulmányozva a franciákkal folytatott tárgyalások iratanyagát – bármielyen, a vádolni kívánt tory politikusokat rossz színben feltüntető, a felségsértés vádját megalapozó információ után kutatva. Doowhan érzékletesen mutatja be, hogy a bizottság működése és elért eredményei, illetve a tory politikusok vád alá helyezése az új politikai berendezkedés politikai tisztogatásának része volt; a bizottság két hónap múlva Walpole és Coningsby vezetésével megvádolta Oxfordot és Bolingbroke-ot felségárulás bűntettében. Az eseménysorozat érzékeltetése érdekében a fejezetben a parlamenti viták jegyzőkönyve-

inek releváns idézeteit találjuk, így például Coningsby vádbeszédét, melyet Bolingbroke ellen intézett: „*A bizottság méltóságos elnöke [ti. Walpole] felelősségre vonta a kezét, míg én felelősségre vonom a fejet; ő felelősségre vonta a hivatalnokot, én felelősségre vonom a jogászt; ő megvádolta a tanoncot, én megvádolom a mestert.*” – utalva a két tory politikus különböző, az utrechti béketárgyalások folyamatában betöltött szerepére. A vádakat követően Oxfordot a londoni Tower-be zárták, míg Bolingbroke már a vádak kihirdetését megelőzően Franciaországba menekült. A tory párt gyakorlatilag lefejezéseként élte meg az eseményeket, és a politikai vezető szerepet – az új, hannoveri választófejedelemből lett brit uralkodó, I. György érkezésével egy időben – a whig oldal vette át. A szerző kihangsúlyozza, hogy bár a tory eszmeiségben egyöntetűen sosem öltött testet a jakobitizmus, az események hatására valóban közeledni kényszerültek a száműzetésben – Franciaországban – élő trónkövetelő Stuart Jakabhoz (*The Old Pretender*).

Doowhan sikeresen összefoglalja a Franciaországban az újabb Stuart restauráció ügyén dolgozó, majd elbocsátása után az angol parlament bocsánatáért esedező, de mindvégig az utrechti béke-rendszer elvi és politikai megalapozottsága mellett kitartó Bolingbroke politikai Canossa-járását is. A szerző felhívja a figyelmet David Hume 1752. évi „A hatalmi egyensúlyról” (*Of the Balance of Power*) című értekezésére, melyben Hume a két meghurcolt tory politikus esetét az ókori Athén politikai intézményéhez, az *osztrakizmosz*hoz hasonlítja, kiemelve, hogy Oxford és Bolingbroke az Anna királynő uralkodása alatt felgyülemlett politikai feszültségek áldozatai voltak. Doowhan szerint a két tory politikus megvádolásának jelentősége azok külpolitikai szerepvállalásában rejlik, a szerző ebben látja az ekkor már több mint tíz éve fennálló aktív tory–whig szembenállás alapvető gyökereit is. A tory álláspont szerint a spanyol örökösödési háború végét is jelentő francia–brit tárgyalások morálisan elfogadhatóak voltak, hiszen így lehetett leginkább növelni a brit érdekérvényesítési pozíciókat, illetve ezzel a több oldalú tárgyalássorozattal fenntartható maradt az európai hatalmi egyensúly, melyben Nagy-Britannia kiemelt szereppel bírt.

Ezzel szemben a whig álláspont alapjaiban – legfőképp morális, de politikai okokból kifolyólag is – elfogadhatatlannak tartotta a Bourbon hatalmi törekvések bármilyen szintű brit elfogadását, emiatt a legfőbb politikai szükségletet a Bourbon-ellenes *Nagy Szövetség* fenntartásában látták.

A tanulmány második egysége Oxford és Bolingbroke 1715. évi felelősségre vonási eljárásának vádjait, illetve az ezekre adott válaszokat elemzi, megszólaltatva mindkét oldal politikai véleményformáló pamfletíróit is. A harmadik tematikai egység a rivalizálás és a nemzetközi szövetségi rendszerek működési mechanizmusait mutatja be, továbbra is a két tory politikai vezető ellen folytatott eljárásra összpontosítva. Doowhan kihangsúlyozza, hogy a whig vádak centrumában a *Nagy Szövetség* felrúgása állt; a whig politikai vezetés ezzel a súlyponteltolással igyekezett a közvélemény elől elrejteni a tory vezetéssel megszületett békerendszer során szerzett brit gazdasági eredmények jelentőségét. A tanulmány utolsó egysége az 1713. évi utrechti béke, illetve az annak nyomán szerveződő tory-whig szembenállás következményeit mutatja be. A szerző kitér a sajátosan formálódó politikai erőviszonyokra, bemutatva, hogy 1716-ban, alig egy évvel az elsőprő whig belpolitikai pozíciószerezést követően, a külpolitikai helyzet változásának – a spanyol régens Farnese Erzsébet ellen szerveződő négyhatalmi szövetségben Nagy-Britannia Hollandiával, a Habsburg Birodalommal és Franciaországgal került egy platformra – következtében a kormánynak meg kellett erősítenie az addig szégyenteljesnek aposztrofált utrechti békerendszer elemeit.

Összességében elmondható, hogy Doowhan sikeresen szintetizálja a brit politikai filozófiai iskolák gondolatrendszerét az európai hatalmi egyensúly kialakítására és megtartására törekvő brit külpolitika folyamatosan változó, az aktuálpolitikai helyzethez igazodó magatartásának kontextusában. A szerző alapos és multiperspektivikus elemzését adja egy kora újkori nemzetközi konfliktus és békerendszer nyomán felélénkülő belpolitikai csatározásnak, kihangsúlyozva az egyes szemben álló felek érv- és eszközrendszerét. A tanulmánykötet egészéről pedig elmondható, hogy a maga nemében úttörő kötetről

van szó; a kereskedelmi szerződések történeti vizsgálatához sokféle megközelítést tartalmaz, emiatt a felvetődő kérdések széles skáláján gondolkodásra sarkallja az olvasót, és inspirációként szolgálhat a kereskedelmi szerződések további történeti tanulmányozásához.

Alimento, Antonella – Stapelbroek, Koen (eds.): *The Politics of Commercial Treaties in the Eighteenth Century. Balance of Power, Balance of Trade* (A XVIII. századi kereskedelmi szerződések politikája. Hatalmi egyensúly, kereskedelmi egyensúly). London: Palgrave Macmillan, 2017. 472 o.

Schvéd Brigitta Kinga

Történeti dokumentumgyűjtemény az 1848. évi svájci alkotmány keletkezéstörténetéhez

2014-ben, a Klió 23. évfolyamának első számában ismertettük *Rolf Holensteinnek* a modern Svájc politikai rendszerének formálásában kulcsszerepet betöltő politikusról, Ulrich Ochsenbeinről írott hiánypótló biográfiáját. Két évvel ezelőtt, 2018-ban a hosszú tizenkilencedik század egyik meghatározó svájci történeti eseményéről, az 1848. évi alkotmány létrehozásáról adott közre a svájci publicista egy grandiózus forrásgyűjteményt. A szerző ezzel mind a folyamatot alakító személyek tekintetében, mind a nyomtatásban kiadott forrásokat illetően értékes forrásgyűjteményt bocsátott a történeti kutatások rendelkezésére.

A forráskiadás ötlete a biográfia írásának folyamán érlelődött meg. A kötet koncipiálásánál vezérmotívumként kitapintható a svájci demokrácia formálódásának vizsgálata, helyzetének értékelése Európában, annak összehasonlítása az európai államokban tapasztalható viszonyokkal. Holenstein kiemelte, hogy noha a franciák voltak az elsők, akik bevezették a demokratikus választásokat Európában 1792 nyarán, a demokratikus államot mégsem sikerült megalkotniuk. Az első tartós demokratikus mini államok Európában a regeneráció 1830 és 1848 közötti éveiben a svájci kantonokban jöttek létre. Ezzel az első világháború koráig Svájc élen járt a demokratikus államviszonyok alakításában. A szerző értékelése szerint azután a női választójog körüli tartózkodás miatt elveszítette úttörő pozícióját.

1848 korszakalkotó év volt Svájc alkotmány- és politikatörténetében. Ekkor történt meg az európai nagyhatalmak által 1815-ben alakított svájci államszövetség szövetségi állammá transzformálása. A folyamat alakulására nagy hatással volt az 1830. évi francia jú-

liusi forradalom, egyre több svájci mini állam, azaz kanton alkotta meg liberális alkotmányát. 1848-ban a szövetségi szintű politikai egyesülés folyamata öltött konkrét formákat. Lényegi kérdés volt az alkotmányozási folyamatban az, milyen legyen az új esküszövetség törvényhozási struktúrája. A svájci kétkamarás parlament elfogadása azért is lehetett meglepetés 1848 tavaszán, mert korábban a politikai többség ennek hasznosságát kétségbe vonta.

Az új svájci alkotmány 1848. február 17. és április 8. között harmincegy bizottsági ülésnap után született meg. Huszonhárom férfi, azaz a huszonhárom kanton képviselője ötvenegy nap alatt zárt ajtók mögötti tárgyalással és névtelen szavazással hozta létre az alpesi köztársaság alkotmányát. Az alkotmányról tartott szavazás eredményeképpen először november 6-án ült össze az új kétkamarás parlament Bernben. A szerző nagyon jól használható (oldalszámokkal ellátott) tartalmi összefoglalást nyújtja a bizottsági ülések tárgyalásainak a 475–478. oldalakon.

Az első ülésen, február 17-én döntöttek az alkotmányozó bizottság szervezeti kérdéseiről. Létrehozták a négy munkabizottságot, kinevezték a két szerkesztőt és a bizottsági tagokat: a kantononként delegált egy-egy főt, és ekkor döntöttek a nyilvánosság kizárásáról is. Érdemes idézni a titkos tárgyalások mellett felhozott érveket: a) számos kantonkövet kényes helyzetben van (háttérben az 1847. évi Sonderbund háború katolikus és református kantonjai közötti ellentétek lapultak), b) a nyilvánosság nagy idővesztést és sok költséget jelentene, c) a később úgylégszükségessé váló nyilvános tárgyalás (értsd: népszavazás) dönt az alkotmány elfogadásáról, d) minden lényeges kérdés ismerete (a kantonok szintjén több, mint egy évtizede politikai vita folyt a szükséges liberális alkotmány lényegi elemeiről), e) az újságszerkesztők mizerábilis képességei (479–480. o.).

A szuverenitás kérdésének letárgyalása: a mini államok és a szövetségi állam viszonyának kérdése öt napot vett igénybe. Itt a külpolitikai kompetenciákról, az alkotmány általános elveiről: jogegyenlőség, vallásszabadság, letelepedési jog, a szövetségi szintű főiskola létrehozásáról, az egészségügyi rendőrség alapításáról folyt a vita. A katonai kérdésekről gyorsan, egyetlen ülésen döntöttek február

28-án. Sokkal hosszabb egyeztetést igényelt február 29. és március 27. között az egységes gazdasági tér, azaz a vámunió létrehozása a kantonok között, az államforma megállapítása. A kétkamarás parlamenti rendszer elfogadására március 23-án került sor. Az utolsó hat ülésen az alkotmányszöveg tisztázása zajlott, a második olvasaté négy napig tartott. Végül április 8-án véglegesítették az új alkotmány szövegét.

Ennek az alkotmányozási folyamatnak és vitának eddig kevés forrásanyaga volt ismert a svájci történetírásban. Két kantonképviselő feljegyzései (Aargau és Zürich) kerültek eddig csupán feltárássra, ezek a források alkották a történettudományos feldolgozások szempontjait és értékelését. Holenstein levéltári kutatási szerint hét kanton egyáltalán nem hagyott hátra forrásanyagot erről az eseményről, a tárgyalások részleteiről. További hét kanton részéről fennmaradtak a beszámolók, megjegyzések és elemzések, kilenc kanton pedig megőrizte az utókor számára a tárgyalásokról vezetett jegyzőkönyveket is. (A forrásadottságok részletes kommentálását lásd a 919–922. oldalakon!) Tehát az eddig ismert két kanton jegyzőkönyveit Holenstein kiegészítette további hét kanton anyagával, ami jelentős információs értékkel bír majd a svájci történetírás és a nemzetközi összehasonlító alkotmánytörténet-írás számára. A szerző a források feldolgozottságának tekintetében is maximalista igényekkel dolgozott. Ugyanis sor került a már ismert két jegyzőkönyv szinoptikus formában való új kiadására, melyet a vonatkozó pontokban a szerző kiegészített az új jegyzőkönyvekből rekonstruálható kiegészítő információkkal és eltérésekkel. Tehát nem teljes szövegű forráskiadásról van szó ebben a gyűjteményben, amit jogosan indokol az ismétlődéseket kizárni kívánó helytakarékoság igénye. Noha a forrásszerkesztő válogatása mindig egyfajta szubjektivitást hoz magával, az is bizonyos, hogy az áttekinthetőség csak így biztosítható. A forrásgyűjtés így is több mint ezer oldalt eredményezett. Ilyen nagy mennyiségű forrásanyag közzététele kis betűs nyomtatással oldható meg, az áttekinthető elrendezés, a kontúros betűszedés ezt kompenzálja és emeli az olvasás minőségét. Az elkészült kötet mindenképpen a kiadó munkatársainak igényességét dicséri.

Mi a hozadéka ennek az új forrás-összeállításnak?

A szerző az eddig megfogalmazott kutatási eredmények mellett és természetesen azok vitatására az alábbi következtetésekre jutott. Az 1848. évi svájci alkotmány az európai reakció ellen jött létre. Mivel Holenstein szkeptikus a mainstream történetírásnak a meghatározó politikai szereplőknek tulajdonított befolyásával szemben, illetve a gazdasági és társadalmi történeti konstrukciókkal is hadilábon áll, úgy gondolja, hogy az ezúttal feltárt, más bizottsági tagok által képviselt nézetek nemcsak árnyalják az eddigi ismereteket, hanem arra is utalnak, hogy a korszakváltó döntéseket nem a legnagyobb ismertséggel és befolyással bíró kantonális képviselők hozták meg. Ezzel a forrásgyűjteménnyel véleménye szerint lehetővé válhat az eddig elfogadott politikai befolyási hierarchiák mélyreható ártértékelése.

Segíthetik ezt az ártértékelő folyamatot a kötetben közreadott újszerű biográfiák is, melyek szorosan ehhez az eseményhez kapcsolódóan dolgozzák fel a bizottsági tagok korfelfogásának a lényeges elemeit, információt nyújtanak szellemi és politikai képességeikről, és arról, hogy milyen politikai tapasztalatokkal bírtak a korábban a kantonokban folytatott alkotmányozási tevékenységük révén. (A biográfiákat l. 50–245. és 335–430. oldalakig.) Hasonló biográfiákat szerkesztett Urs Altermatt svájci történész 1991-ben a Svájci Szövetségi Tanács tagjairól. Tavalý, 2019-ben jelent meg az átdolgozott, bővített kiadása ennek az értékes munkának. Ez a lexikon általában a teljes politikai pályát összegzi röviden. Holenstein biográfiai feldolgozása ugyan szorosan az 1848. évi alkotmányozáshoz kapcsolódik, mégis ezzel jelentős kiegészítő információhalmazt kínált fel azokról a szereplőkről, akikből később szövetségi tanácsos vált.

Mint korábban számos recenzióban utaltam rá, a demokráciatörténet kutatása Svájcban kiemelt érdeklődéssel bír. Ehhez Holenstein annyiban tudott hozzájárulni, amennyiben az új alkotmány által teremtett választójogot összehasonlította a korszak más európai államaival. A 436. oldalon található táblázat a választásra jogosultak számának alakulásáról kínál fontos adalékokat 1831 és 1848 közötti időszak vonatkozásában az összehasonlító történettudomány számára. Ebből a táblázatból többek között az is kiderül, hogy 1848-ban Svájcban a legdemokratikusabb kantonná Szent-Gallen (SG) és

Thurgau (TH) vált. A húsz év feletti férfiak 97 százaléka (SG), és 78 százaléka (TH) rendelkezett szavazati joggal a svájci szövetségi államban, ugyanakkor, ugyanebben az időben Nagy-Britanniában csupán 8,2 százalék, az itáliai Szardínián 8 százalék, Franciaországban pedig 2,2 százalék volt az arányuk. Mindez persze a már korábban említett, 1830-ban kezdődő, kantonális szinten zajló liberális alkotmányos folyamatnak volt az eredménye.

Rolf Holenstein történészként újságírói tevékenységet is folytat. Feltételezem, hogy ez indította arra, hogy történeti kutatásainak a jelenkor számára szóló politikai üzenetét is megossza az olvasóival. A szerző is tényként kezeli, hogy a svájci alkotmányozási folyamatban az amerikai szövetségi alkotmánynak jelentős befolyása volt, ezért úgy gondolja, hogy az európai szövetségi állam az amerikai és svájci egyenlőségelv mentén kell, hogy létrejöjjön, nem pedig a porosz hegemonia által a Német Császárságban létrehozott szövetségi állam ismérvei mentén. A svájci alkotmányból merített legfontosabb felismerés lehet Európa számára az egyesülési folyamatban az önkéntes csatlakozás elve és a lakosságszámtól független egyenlő szavazati arány elve.

A Nullapont című forráskötettel impozáns munka látott napvilágot a svájci újkori történelem egyik meghatározó eseményéről. Számos szempont mentén — a történeti forrásfeltárás tudományos rekvizitumai, az alaposság iránti tudósi igény, a lehetetlenség mellett is a teljességre való emberi törekvés — elismerésre méltó munkával gazdagodott a német nyelvű történeti szakirodalom. Ezzel a vaskos kötettel több, mint egy évtized kitartó és fáradtságos munkájának az eredményeit veheti kézbe az alkotmánytörténetek iránt fogékony olvasó.

Rolf Holenstein: *Stunde Null. Die Neuerfindung der Schweiz 1848. Die Privatprotokolle und Geheimberichte.* (A nulladik óra. Svájc átalakítása 1848-ban. Magánfeljegyzések és titkos beszámolók.) Echtzeit Verlag GmbH, Basel, 2018. 1071 o. ISBN 978-3-905800-70-8

Gyarmati Enikő

Khomeini: forradalmi teokrácia, „iszlám szabadság”

Alberto Zanconato Khomeini. Isten forradalmára (Khomeini. Il rivoluzionario di Dio) című életrajzi monográfiája elején a cím- és főszereplő Mihail Gorbacsovnak címzett üzenetében (1989), a kommunizmust „politikátörténeti múzeumba” küldve, a marxizmust bírálta, mely a vallást „a népek ópiumának” tekintette (17. o.). Az „iszlám forradalom” kétségtelenül a leglátványosabb tagadása volt annak a marxista alaptézisnek, miszerint a forradalmak a történelem legnagyobb előrelendítői. A khomeinizmus Iránt, nyugati szemmel nézve, ezer évvel lökte vissza, a középkorba. Zanconato már könyve első fejezetében számba veszi azokat az „ellentmondásokat” (12. o.), amelyek a khomeinista rezsimet és megalapítóját jellemezték: forradalmár és tradicionalista, fanatikus és pragmatikus, dogmatikus és ultraradikális, antiimperialista és forradalom-exportáló, ortodox és eretnek, egy nép reménysége és a gonosz megtestesítője, szent és vérengző, idealista és cinikus; majd felteszi a kérdést: „Hány Khomeini volt?” (9–26. o.) Az ajatollah már a vele híres interjút készítő Oriana Fallaci számára is „érthetetlennek, más világba tartozónak, megfoghatatlannak” tűnt (22. o.). Zanconato próbálja megérteni és megértetni. Olykor talán túl „megértően” is. Példákat idéz humorára és arra, hogy mennyire szerette kisunokáit (10., 21–22. o.). Csak hát Sztálin is viccelődött olykor, és Hitler is fényképezte magát kisgyermekekkel az ölében.

A khomeinizmus lényege vallás és politika a nyugati modernséggel, a liberalizmussal szögesen ellentétes egyvelege, a vallásossá tett politika és a politikaivá tett vallás. Csakhogy ez, derül ki a könyvből, a siíta tradícióban kezdettől mélyen gyökerezik. Khomeini valami hagyományosan régit modernizált és radikalizált. Szemben *Kapuściński*-

ki népszerű *Sahinsah*jával Zanconato hangsúlyozza, hogy Khomeini eredendően és elsősorban nem az önkényuralmat utasította vissza Reza Pahlavi, az „új Khürosz” (147–148. o.) rendszerében, hanem a modernizációt, például a nők szavazati jogát és a viszonylagos valóási toleranciát (90–119. o.). Győzelmét az segítette leginkább elő, hogy a sah nem tudta modernizálni az iráni társadalom mélyrétegeit, s despotizmusa ellenszerét a tömegek nem előre, hanem hátra nézve keresték és vélték megtalálni (149–150. o.). Olyan államrendben, mely nem hozott semmivel sem több szabadságot, de annál bővebben antimodernizmust. A „felvilágosult” abszolutizmus helyébe az obskurantista abszolutizmust, az „új középkor” teokráciáját, „klerikális rezsime”, állami terrorizmust, vérengző szélsőségeséget (222. o.). És – mint már korábban Amir Taheri rámutatott – az iráni kultúrában ősrégi manicheizmust.¹ A khomeinista iszlám revolúció a türelmes kivárás, az egyedi és megismételhetetlen történelmi alkalom és a fanatikus voluntarizmus összjátékaként juttatta diadalra a vakhitet és a tömeghisztériát. „Őreit” (pazdaran) a maoista vörösgárdisták hétköznapi terrorja jellemezte. (185–186. o.). Pakravan tábornok 1963-ban kikönyörögte, hogy az uralkodó ne végezze ki Khomeinit, aki ezért „hálából” egy „hét percig tartó per” után agyonlövötte őt (12–13., 191–192. o.). 1981-ben hasonlóan rögtönítélő bíróság küldött kivégzőosztag elé kétezer ellenzéki tüntetőt, köztük egy tizenhárom éves kislányt is (218–219. o.). 1989-ben – Európa nagy szabadságévében! – az imám „fatvá”-ban (pontosabban „hokm”-ban) „ítélte halálra” (értsd: tette proskripciók listára, szolgáltatva ki, kínálta fel gyilkos merénylőknek) az „istentelen” Salman Rushdie indiai moszlim (nem vallásos) író *Sátáni versek* című regénye miatt (238–240. o.); nem a főpapon múlt, hogy a bűncselekményt ez idáig nem sikerült végrehajtani. 1980-ban sortűz végzett Farrokhrou Parsa doktornővel, aki, a női jogok képviselőjeként, Irán első női minisztereként, az oktatási minisztérium élén, 1968-ban bevezette az iskolákban a koedukált oktatást és nem kényszerítette a nőket csadorba, azaz, úgymond, „erkölcstelenséget terjesztett a földön” (203. o.). 1981-ben a büntetőjogban bevezették (visszaállították) a „qesas”-t, a „szemet szemért, fogat

1 Amir Taheri: *Lo spirito di Allah. Khomeini e la rivoluzione islamica*, GEF, Firenze, 1989, 132. o.

fogért” elvét szentesítő „lex talionis”-t (217. o.). 1988-ban politikai foglyokat százszám mészároltak le (257. o.). Khomeini ellenzékét – Shariatmadari ajatollahtól a baloldali Tudeh pártig – megalázták, betiltották, likvidálták (223–229. o.). A példákat vég nélkül lehetne sorolni (vö. Taheri, 223–238. o.). Ezt jelentette Khomeini „iszlám szabadsága” (173. o.): illiberális vallásuralmat, iszlamizmust szabadság nélkül. Következményei máig hatóak, ahogyan tanulságai is aktuálisak – korántsem csak az iszlám világban.

Alberto Zanconato: Khomeini. Il rivoluzionario di Dio. [Khomeini. Isten forradalmára], Castelvecci, Róma, 2018, 284 o.

Madarász Imre

Meddig marad rivális nélkül az Egyesült Államok?

Az Egyesült Államok hatalmi helyzete régóta foglalkoztatja nemcsak a közvélemény, de különösen a szakértők fantáziáját. A huszadik század során minden szempontból robosztussá váló ország a történelemben példátlan globális erőfölényt volt képes kivívni magának, és egyelőre meg is tartani azt. Az igazi kérdés a hidegháború befejezése után harminc évvel az, hogy Amerika képes-e hosszabb távon is megőrizni hegemon szerepét. A legtöbben kételkednek ennek lehetőségében, és elsősorban Kínában látják az első számú kihívót, amely majd megakadályozza, hogy a huszonegyedik század egy újabb „amerikai évszázad” lehessen. Számptalan érv sorakozik amellet, hogy az Egyesült Államok miért nem tarthatja meg hatalmas előnyét világviszonylatban és miért vár rá törvényszerű hanyatlás.

Michael Beckley új könyve ezzel szemben azt kívánja bebizonyítani, hogy Amerika megingathatatlan vezető szerepében, és amennyiben az egymást követő amerikai kormányzatok ésszerű óvatossággal kezelik a kihívásokat, a hírhedt „unipoláris” pillanat korszakká nyúlhat.¹ Alaptézise, hogy az „Egyesült Államok marad a világ egyedüli szuperhatalma sok évtizeden át, és valószínűleg az évszázad végéig”. (1. o.) Könyvében tematikusan végigjárja azokat a területeket, amelyek szerinte fényesen bizonyítják, hogy bármely más állammal való összehasonlításban miért emelkedik ki az USA – legyen az katonai erő, gazdasági potenciál, demokrácia – és éppen ezért miért nem kell attól tartania, hogy bárki olyan kihívóként jelenjen meg, amire félelemmel kellene tekintenie.

Először a hatalmi dimenziót vizsgálja meg a szerző. Ebben a fejezetben elsősorban a katonai erőt veszi alapul, de ugyanakkor ezt

¹ A kifejezés eredetileg Charles Krauthammertől származik: *The Unipolar Moment*. *Foreign Affairs*, 70 :1 (1990/1991) 23–33. o.

társítja egyéb különböző faktorokkal, és így próbálja felvázolni mekkora potenciállal bír az Egyesült Államok, és hogy ennek a jövőre nézve milyen jelentősége és kimenetele lehet a nemzetközi szinten. Számítását nem a GDP-re alapozza, mert úgy érvel, az csak egy dimenzió, ami nem adja megfelelően vissza, milyen „nettó” erővel rendelkezik egy ország. Például, felelőtlenül végzett beruházások, vagy nagy lélekszámú országok esetében már csak a lakosság élelmezése növeli ugyan a GDP-t, de a nettó forrásokat nem adja vissza valósághűen. Vizsgálni kell venni a termelési, jóléti és nemzetbiztonsági költségeket egyaránt. Mindemellett figyelembe kell venni az ország lakosságát, és azt, hogy az előbb említett három alaptényező milyen terheket ró az adott államra. A katonai kiadások magukban megint nem árulnak el mindent egy ország ilyen jellegű képességeiről. A haderőt szállásolni, élelmezni és ruházni kell, ami nyilván megjelenik egy ország kiadás oldalán, illetve az sem mindegy, hogy mennyire modern haditechnikával rendelkezik egy hadsereg, és az is fontos szempont, hogy az országon belül, annak határain vagy messzi országokban kell-e alkalmazni őket. A szerző éppen ezért inkább a GDP-t a lakosság egy főre jutó GDP-jével szorozza fel, és úgy érvel, ez sokkal hitelesebb indikátor egy ország valódi katonai erejének felmérésben.

Négy esettanulmánnyal mutatja be, hogy hiába volt egy kiterjedt nagyhatalmi konfrontációban a GDP az egyik oldalon, akár nagy különbséggel, a nettó potenciál fontosabbnak bizonyult. Ízelítőül álljon itt az egyik ilyen példa. Ha a bruttó nemzeti összterméket vesszük alapul, Nagy-Britannia eltörpült Kína mellett a tizenkilencedik században. Mind a kínai össztermelés, mind a hadsereg létszáma messze meghaladta a brit megfelelőt. Mégis, egy sor oknak köszönhetően (termelékenység, oktatás, modernizáció, belső kínai konfliktusok stb.) a britek könnyedén kényszerítették térdre rövid időn belül kétszer is a hatalmas ázsiai államot. Az egy főre kivetített GDP már sokkal jobban mutatja a korabeli erőviszonyokat, és egyáltalán nem meglepő a túlnyomó brit katonai fölény. (20–24. o.) Tehát lakosság és terület, illetve a GDP messze nem árul el mindent egy ország katonai potenciáljáról, és alkalmanként igen félrevezé-

tő is lehet. Ami igazán számít az a nettó erőforrások, és ez utóbbi határozza meg gyakorlatilag bármely államnak – nem csak a nagyhatalmaknak – a katonai potenciálját, illetve a világra gyakorolt befolyását.

A könyv következő két fejezete a jelenlegi erőviszonyokat térképezi fel gazdasági viszonyok és katonai adatok alapján. Mindkettőben különösen Kínát vizsgálja, mint a feltörekvő országot és esetleges kihívót az amerikai hegemoniára a nemzetközi viszonyokban. Az elmúlt két évtizedben számos politológus és más kutató szinte megszállva szajkózta, hogy Kína – hatalmas potenciálja és növekvő gazdasági mutatói miatt – előbb-utóbb utoléri, majd lehaladja az Egyesült Államokat, sőt átveszi annak a világban betöltött vezető szerepét.

Beckley nem ért egyet ezzel az állásponttal. Az ő véleménye szerint – amit bőségesen alátámaszt adatokkal – Kína nemhogy felzárkózik, hanem éppen hogy a különbség évről évre nő a két ország gazdagsága között. Ennek okát abban látja, hogy Kína nagy, nem hatékony, és a hatalmas populáció túl nagy terhet ró mind jóléti, mind biztonsági szempontból a kínai államra. Ezzel szemben az Egyesült Államok nagy méretei ellenére sokkal hatékonyabb, míg negyed akkora lakossággal jóval kisebb szociális és biztonsági költségekkel kell szembe nézzen. Az emberi tőke – tudás, szakértelem és munka –, mely legtöbb ország nettó gazdagságának több mint felét teszi ki, többszöröse Amerikában a kínainak. A három itteni szegmens, amiben az Egyesült Államok sokkal Kína előtt jár a következő: oktatás, egészség és szervezettség. A megtermelt tőke kategóriájában – tehát az emberek által előállított termékek és az infrastruktúra – ismét azt találjuk, hogy legalább kétszeres a különbség, elsősorban amiatt, hogy Kínában az előállítási költségek sokkal magasabbak. Kína ugyan hatalmas összegeket fordít gazdaságára, de ennek a költsékezésnek nagy része pazarló és gazdaságilag nem térül meg. Ehhez járul még a kínai adóssághelyzet és az állam gazdaságba való beavatkozásának túl magas szintje. Noha vannak kisebb szektorok, ahol Kína kiemelkedő, ezek nem teszik gazdagabbá az országot, hiszen Kína sokszor csak a világ összeszerelő üzeme. És noha az amerikai

gazdaság átfogó képe „hanyatló dinamizmust” mutat, az Egyesült Államok a legtöbb jövőt érintő ágazatban előnyt élvez Kínával szemben, legyen az nagymennyiségű adattárolás, robotika, gyógyszerat vagy a szénelapú üzemanyag alternatív változata. (50. o.) A két ország szociális és védelmi kiadásai (ez utóbbi nem csupán a szűken értelmezett nemzetbiztonsági költségeket jelentik) nagyságrendileg kiegyenlítik egymást. A természetes tőke viszonyában is hasonlót találunk. Akár víz, energiaforrások vagy megművelhető területről legyen szó, az USA nagy előnyt élvez Kínával szemben, aminek egyik oka a kínai természeti környezet nagyfokú szennyezettsége, ami sokszor nem teszi lehetővé a vízkészletek és termőföldek használatát. Ha igen, az amerikai oldal akkor is sokkal hatékonyabb termelést és kihasználást mutat ezekben a szektorokban is. És mivel a négyszeres lakosság nagyobb élelem-, ivóvíz- és energiafogyasztást jelent, a kis hatékonyságú felhasználás miatt ez hatalmas terheket ró a kínai államra. A gazdasági összehasonlítás összegzésében a szerző megállapítja, hogy noha „Kína gazdasági növekedése az elmúlt három évtizedben ámultra méltó, sőt csodálatos volt, a két számjegyű növekedési ráták elfedték azokat a tátongó gyengeségeket, amelyek megakadályozzák, hogy Kína képes legyen csökkenteni az Egyesült Államokkal szembeni jómódot érintő lemaradását.” (61. o.)

Ami a katonai képességeket illeti, két különböző, de egymással szorosan összefüggő dimenziót vizsgál a szerző. Először szemrevételezi a számszerűleg mérhető katonai képességeket úgy, mint a katonai kiadásokat, a hadrendbe állítható fegyverrendszereket vagy a hadseregben szolgálók számát. Ebben az összehasonlításban az Egyesült Államok előnyt élvez. Még ha Kína fel is zárkózik, vagy netán túllép a katonaságra fordított költségek terén a következő évtizedekben, ami eleve kérdéses, ez a számadat nem tükrözi az egyéb szociális és biztonsági terheket, amelyek jelentősen gyengítik a papíron megjelenő kínai erőt. Már maga a tény, hogy a kínai hadsereg több mint egy millió katonával nagyobb amerikai ellenfelénél, hatalmas pénzügyi terheket ró Kínára, arról nem beszélve, hogy az amerikai katonák jobban képzettek, jobban felszereltek kínai vetélytársaiknál és sokkal nagyobb harci tapasztalattal rendel-

keznek. Ezután Beckley megvizsgálja a sokszor figyelmen kívül hagyott olyan további aspektusokat, mint például milyen szövetségi rendszerrel bír a két ország, mennyire stabil a hazai terep, illetve milyen szomszédok veszik körül. Ezek a szempontok épp úgy fontosak a katonai erő számításánál, illetve a felmutatható katonai befolyás mérésénél, mint a nettó katonai erő. Mivel az Egyesült Államok két szomszédja szövetségese és két óceán védelmezi, míg Kína tizenöt szomszédja közül a legtöbb ellenfele, a mérleg nyelve tovább billen az USA felé. A fejezetet azok az esettanulmányok zárják, amelyek egy esetleges kínai támadást elemeznek Tajvant illetően, illetve Kína esélyeit a Dél-kínai- és Kelet-kínai-tengerekre való katonai befolyásának kiterjesztésére. Nem meglepő módon, minden alkalommal negatív végkicsengése van az ilyen jellegű latolgatásoknak, amit csak tovább tetéz a korábban felvázolt gazdasági helyzetből fakadó hátrány.

A könyv utolsó tematikus fejezete a jövőbeni esélyeket mérlegeli, ami természetesen mindig kockázatos vállalkozás, hiszen a legfelkészültebb tudós is ingoványos területre merészkedik a jövő történéseit illetően. Beckley mindenesetre az elmúlt évtizedek mutatóit és a rendelkezésre álló adatok és projekciók alapján azt vélelmezi, hogy a közeljövőben – tehát az elkövetkező három évtizedben – „az Egyesült Államok rendelkezik a legjobb alappal a folyamatos növekedéshez”, és szintén az USA-nak vannak „a legjobb kilátásai, hogy jólétet és katonai erőt gyűjtsön az elkövetkező évtizedekben”. (98. o.) Akár külső és belső kiegyenlítődés, akár a „puha erő” terén való megerősödés a vizsgálat tárgya, a lehetséges ellenfelek maximum részsikereket értek el a hidegháború vége óta, és nem tudják komolyan meghátrálásra kényszeríteni az Egyesült Államokat. A konvergencia-elmélet, tehát azon hipotézis, hogy a szegényebb országok gyorsabb növekedést képesek produkálni és így megelőzni a nagyhatalmakat szintén nem állja meg a helyét, mint törvény. Voltak részsikerek a történelemben és a legmodernebb időkben is, de erre nem lehet az USA hanyatlását alapozni és Kína szuperhatalmi pozíciójának automatikus bekövetkeztét jósolni. Ha összesítjük a földrajzi adottságokat, a

politikai berendezkedést és a demográfiai tényezőket, az Egyesült Államok egyszerűen jelenleg behozhatatlan előnyöket élvez bármelyik más országgal szemben.

A könyv zárófejezetében a szerző azt elemzi, hogy az unipoláris éra mit jelent a világpolitika és az Egyesült Államok politika számára. Állítása szerint az elkövetkező évtizedek, noha nyilván nem lesznek konfliktusmentesek, összességében mégis békésebb időszakot jelentenek majd, mint bármikor korábban. De fontos, hogy a „birodalmi túlnyújtózkodás” elkerülése érdekében – és egyben az unipoláris helyzet megőrzése céljából – az Egyesült Államoknak fontos változásokat kell eszközölni jelenlegi külpolitikai megnyilvánulásaiban. Elsősorban nem szabad zömében felesleges háborúkba keveredni a Közel-Keleten, hanem a megfelelő kihívásokra nyugodt, higgadt és adekvát válaszokat kell adni. Ráadásul, a hidegháborúhoz hasonló egyértelmű közös nemzeti küldetés nélkül úgy tűnik, az amerikai társadalom egyre inkább két táborra szakad, aminek könnyen rossz vége lehet, ha az eddigi történelem valamennyire is irányadó. S mivel mostanában Amerikában egyre erősebben hallatják hangjukat azok, akik szeretnék, ha az USA visszavonulót fújna a nemzetközi színtérről és szinte csak a hazai problémákra figyelne, fontos, hogy minél több amerikai értse meg, hogy az Egyesült Államok által létrehozott liberális nemzetközi állapotok jelentik az egyetlen utat nemcsak az unipoláris helyzet megtartására, de a nemzetközi biztonság és Amerika történelemben játszott szerepe miatt is.

Beckley okfejtése és számos adatot felhasználó elemzése meggyőző. De igaza van-e? Válaszolni nem lehet egyértelműen, és a legnagyobb bizonytalanságot mindenképpen az elmúlt elnöki ciklus okozza. Donald Trump annyira szembement az elmúlt hetven év amerikai nemzetközi stratégiájával, hogy az ezáltal okozott károk egyelőre felmérhetetlenek. Sokan a két ország közötti új hidegháborúról beszélnek, és elég csak a most dúló pandémiára gondolni, hogy megértjük, milyen könnyen és gyorsan változhat egy ország helyzete a nemzetközi térben és más államokhoz viszonyítva. Az tény, hogy Kína szeretné minden szempontból maga mögé szorítani az Egyesült Államokat, Amerika pedig mindenképpen meg kívánja őrizni vezető

státuszát. Hogy ebből melyikük kerül ki nyertesén, vagy egyáltalán lesz-e győztese ennek a rivalizálásnak, egyelőre megjósolhatatlan. De Beckley könyve legalább újra ráirányítja a figyelmet erre a központi kérdésre, amin akár a világ békéje is múlhat.

Michael Beckley, *Unrivaled. Why America Will Remain the World's Sole Superpower*. (Páratlan. Miért marad Amerika a világ egyetlen szuperhatalma?) Ithaca and London: Cornell University Press, 2018. ISBN: 9781501724787. 231 o.

Peterecz Zoltán

Az amerikai érdem alapú munka világa – jó-e a meritokrácia?

Az Egyesült Államokban (és természetesen számos helyen a világban) tartja magát az a történelmi értelemben viszonylag új elképzelés, hogy a munkaerőt érdemei szerint kell javadalmazni. Tehát amennyiben valaki többet tanult, magasabb képzettséggel bír, és munkája termelékenyebb és hatékonyabb az ország össz-gazdasági szempontjából, akkor ennek az illető bérében is meg kell mutatkoznia. Ezt az első látásra logikusnak tűnő teljesítményelvű rendszerelméletet és gyakorlatot támadja *Daniel Markovits*, a Yale Egyetem professzorának új könyve, amely már előszavában megadja a könyv alaphangját: „A meritokrácia csalás”. (ix) A történelmi-szociográfiai kötet végig vezeti az olvasót témája szempontjából azon a történelmi úton, amelyen az Egyesült Államok eljutott a mostani állapotig. Eközben bemutatja a kialakult rendszert különös tekintettel a huszadik század közepén tapasztalható viszonyokra, majd kíméletlenül elítéli a mostani érdem-alapú rendszert – meritokráciát –, amely szerinte egy új, az egykori arisztokráciához sok szempontból hasonlító társadalmi réteget hozott létre, és a középosztályt relatív sanyarúságba dönti, miközben visszaszámít magának ellen is dolgozik.

De miben is áll a kötet részletesebb érvelése? A legfontosabb elem az anyagi viszonyok, az oktatásban tetten érhető elitoktatás és az ezáltal elért magasabb társadalmi rang egymás közti viszonyrendszerének alapos vizsgálata. Az egész jelenség lényege látszólag egy demokratikus alapelv, amely a huszadik század folyamán, de különösen az 1950-es évektől erősödött meg: ha valaki komoly munkával sikereket ér el a tanulási folyamatokban, és ezeket azután a munka világában is kamatoztatni tudja, annak „jár” a magasabb elismerés,

ami legkézzelfoghatóbban a megemelt anyagi javadalmazásban mutatkozik meg. Így a társadalmi előnyök kezelhetők, és az egyenlő szabályok elve érvényesül az oktatási- és a munkaerőpiacon. Egy demokratikus társadalom felelőssége, hogy ilyen, mindenki számára kedvezőbb és igazságosabb rendszert alakítson ki, amiben bárki előrébb juthat származásától függetlenül. De ha ez valóban így van, akkor miért támadja a könyv szerzője ezt a rendszert, – aminek ő is megtestesítője és élvezője –, és miért állítja, hogy a „teljesítményelvű rendszer a gazdasági egyenlőtlenségeket összességében még sokkal rosszabbá teszi, mint a múltban”? (13)

Markovits közlőről vizsgálja meg az amerikai oktatási modellt, és a kérdéses vizsgálat szempontjából és ebből von le bizonyos következtetéseket. „A meritokrácia nem a megoldás a növekvő egyenlőtlenségre”, állítja Markovist, „hanem annak eredője”. (18) Azért teszi ezt a kategorikus kijelentést, mert nézőpontja szerint a teljesítményelvű rendszer működési elve – még akkor is, ha pontosan úgy működik, ahogy elvileg kell – egy új arisztokráciát hoz létre. Hogyan néz ki ez a társadalmi csoport és mi jellemzi azt? Nem a születési előjog a modern, teljesítmény alapú rendszer legfontosabb alapköve, hanem az a rengeteg befektetett munka és szaktudás, amely a rengeteg energiával elért modern szakismereteket magában hordozza. De mi a baj ezzel a rendszerrel? Markovits úgy érvel, hogy két szinten is komoly bajok vannak. Egyrészt a megfelelő tudáshoz elengedhetetlen, hogy sokszor már kisiskolás kortól többletterhelést kapjanak azok a gyerekek, akik később a munkaerőpiac legelitebb rétegét képezik. Sőt, sokszor már általános iskola előtt elitképzésben vesznek részt, hogy nagyobb előnnyel induljanak kortársaik előtt, akik közül legtöbben nem élvezhetik ezeket az anyagi erőforrások egyenetlen elosztásából adódó előnyöket. Az iskolás gyerekekre rátett extra munka lehet plusz matematika- vagy számítógépismeret óra az iskola után, de gyakran részét képi a klasszikus zene, balett, modern tánc és sportok tanulása. Az ilyen szülők gyakorlatilag befektetésnek tekintik gyermekeik oktatását, és próbálják megteremteni az előrejutás minden pénzen elérhető kritériumát. Döbbenetes, de egy szegényebb amerikai tagállam szegény településének nélkülöző gyermeke pénzben

kifejezve kevesebb mint felét kapja, mint középosztály béli társa, és hozzávetőleg csak egy tizedét, mint a szupergazdag réteg gyermeke. (128) De, érvel Markovits, itt lép be a rendszerszintű probléma másik buktatója: az anyagi különbségek révén elérhető minőségi oktatás kérdése. A gazdagoknak értelemszerűen könnyebb biztosítani az előbb említett lehetőségeket, és így a társadalmi ranglétrán eleve magasán fekvő társadalmi csoport kerül újra csak privilegizált helyzetbe. S mivel a gyorsan változó világban a megváltozott munkaerőigényeknek ez a csoport tud megfelelni – elsősorban a szellemi munkára gondoljunk, és ne az alacsony képzettséget igénylő fizikai munkára –, így leginkább ők töltik be a nagyon jól fizető munkahelyeket. Sőt, úgy alakítják a munkaerőpiacot, hogy majd gyermekeik – persze hatalmas erőkifejtés árán – az átformált munkakínálatból a leginkább kvalifikált munkaköröket tölthessék be – őket hívja a szerző „szuperképzett nek”.

Az igazi baj ezzel nem csupán a leggazdagabb rétegek társadalmi előnyének konzerválása, hiszen az szinte egyidős az ember szociális történelmével. Markovits támadásának igazi okát az adja, hogy ez a rendszer a mitikus amerikai középosztályt gyengíti meg – és a képet globálisan kiszélesítve ez a legtöbb országra igaz lehet, ahol számottevő középosztály létezik. Az Egyesült Államokban a második világháború utáni időszakban sikerült megteremteni azt a széles középosztályt, amely mind a termelés, mind a fogyasztás motorja lehetett a felfutó gazdaságban. Hatalmas tömegek számára valósult meg az amerikai álom, s a szegénység ellen is komoly lépések történtek. Viszont a mai statisztikai adatok, amikből a szerző sokat megmutat, az derül ki, hogy a középosztály kezdi egyre inkább elveszíteni 50-60 éve kialakított és kiharcolt pozícióját. Az elmúlt negyven évben pedig nagyságrendileg annyi, a középosztály által betöltött munkahely szűnt meg, mint amennyivel a legmagasabban képzettek gyarapították pozíciójukat. És a munka hajszolása, ami egyfajta új büszkeségi iránymutatóvá vált, pont olyan intenzív munkaóraszámot követel meg, amit a tizenkilencedik század vége felé kibontakozó progresszív irányzat a szegények munkájának kapcsán túlzottnak és kizsákmányolónak bélyegzett.

Ugyanakkor – így Markovits – a meritokrácia tagjai sem járnak jól a rendszerrel. Ellentétben az egykori arisztokráciával, ahol a nagyon felhalmozása sokszor az önmegvalósítást szolgálta, mára kialakult az a csapdahelyzet, amelyben az elit „egy mindenre kiterjedő és soha véget nem érő küzdelemben vesz részt. Minden kolléga egy versenytárs, és minden szinten a győzelem alternatívája a kizárás”, tehát a legnagyobb díj, az igazi gazdagság elérésnek megghiúsulása. (35) Ez a rendszer szinte „felfalja” a benne versenyzőket, és emberi lényekből gyakorlatilag „emberi tőkét” csinál. (38) Tehát a nagyon jól fizető állással nem elsősorban szabadságot és anyagi biztonságot szerez az illető, hanem sokkal inkább egy olyan mókuserékben találja magát, ami hatalmas stresszt, szorongást és az emberi kiteljesedés hiányát szüli. Mellesleg ez a nagyon szűk társadalmi csoport teljesen elidegenedik a mindennapok Amerikájától, mert szinte egy külön világban él. S ebben rejlik a további veszély.

Markovits azt állítja, hogy az elmúlt két-három évtizedben megjelent új típusú meritokrácia és az egymástól egyre jobban elszakadó társadalmi rétegek – a szupergazdagok és a többiek – már-már az Egyesült Államok egészének társadalmi létét veszélyeztetik. A társadalmi feszültségek a politikai szintérre vetítődnek ki, ahol szintén a meritokrácia tagjai élveznek összehasonlíthatatlan előnyöket. Éppen ezért nem szabad csodálkozni azon, ha a populizmus és nativizmus felütik fejüket és egyelőre kikezddhetetlennek bizonyulnak. Az új arisztokrácia, valójában egy új kaszt, amely féltékenyen őrködik vagyona, hatalma és befolyása felett, miközben maga sem boldog abban a csapdahelyzetben, amit saját maga alakított ki. A teljesítményelvű rendszer, „amelynek az egyenlőtlenségeket kellett volna orvosolnia, maga lett a kór okozója”, állítja Markovits. (79) Ma a feszültség nem a tőke és a szélesen értelmezett munkásosztály között, hanem a munkaerő piacon megtalálható superképzett elit és középosztálybeli riválisaik között folyik.

Mi lehet a megoldás? Hogyan lehet felvenni a kesztyűt az eltorzult társadalmi viszonyokkal? A meritokrácia csapdája pont az, hogy látszólag a felgyülemlett társadalmi egyenlőtlenségeket orvosolja azáltal, hogy az elért teljesítmény számít a munkaerőpiacon. Morálisan

kikezdhethetlenné tünteti fel a teljesítmény alapú rendszert, amely viszont magában hordozza a társadalmi kasztosodást. A teljesítmény alapú rendszert tulajdonképpen azért hozták létre Markovits szerint, hogy „tisztára mossanak egy alapvetően igazságtalan előnyosztási viszonyrendszert. A meritokrácia csupán az oligarchia legújabb vastörvényének példája. Ez az arisztokrácia gazdasági és köztársasági analógiája, amelyet egy olyan világ számára hoztak létre, amelyben a presztízs, a vagyon és a hatalom nem a földtulajdonból, hanem a képességekből származik – a szabad munkások emberi tőkéjéből”. (269) Eme csapdahelyzet legyőzésére a szerző szerint a középosztálynak és a gazdag legfelső rétegnek össze kell fognia. Noha az eredmény lassan lesz csak érzékelhető, de minél előbb el kell kezdeni a folyamatot. Elsősorban az oktatás demokratizálását kell végrehajtani, másrészt a közepesen képzett munkaerőt kell a gazdaság középpontjába állítani.

Tulajdonképpen két alapelv és nézőpont ütközéséről van itt szó, amely viszont komolyan befolyásolja a társadalmi mobilitást. Az egyik a konzervatív kapitalista felfogás, amely tradicionális alapon az individualizmust, a saját erőre való támaszkodást és a korlátolt felelősségű kormányzatot látja az amerikai rendszer alapjának. Meg kell jegyezni, hogy a huszadik század első harmadáig ez a felfogás szinte töretlenül, de mindenképpen kikezdhethetlenül tartotta magát. Ezzel szemben uralkodik egy másik felfogás, amely először a tizenkilencedik század vége felé jelentkező progresszív mozgalomból nőtt ki, hogy azután a harmincas években tomboló gazdasági világválságban nyerjen polgárjogot és nagyfokú elfogadottságot az Egyesült Államokban: a szövetségi kormányzatnak be kell avatkoznia a gazdasági élet különböző területeibe és felelősséget kell vállalnia az egyének nagyobb fokú boldogulásáért. A második világháború utáni prosperitás éveiben könnyebb volt ez az utóbbi, liberális szemléletet követni, de az 1960-es évekre kibontakozó polgárjogi mozgalom – és annak különböző leágazásai – egy konzervatív reakciót eredményeztek, és azóta is tart a vita arról, mekkora beleszólása is legyen az államnak a különböző, az oktatást és gazdaságot érintő folyamatokba.

Mindenesetre a mára kialakult helyzetben a pálya korántsem egyenlő. A tavaly elindult botrány, amikor két híres személyiség is kenőpénzzel akarta gyermekeit a felsőoktatásba bejuttatni – mert tanulmányi átlaguk ahhoz nem lett volna elegendő – újból ráirányította a figyelmet az egyenlőtlen vagyoneeloszlásból adódó társadalmi visszasságokra. Markovits baloldali beállítottságú érvrendszere egy igazságosabb amerikai társadalom irányába meggyőző. A kötet végén számos táblázat és grafikon segít a sokszor nehezen emészthető számokat és adathalmazokat könnyen feldolgozhatóvá tenni az olvasó számára.

Érdemes lenne megvizsgálni a magyarországi viszonyokat is a könyv érvelésének tükrében. Nem kell túl nagy képzelőerő ahhoz, hogy belássuk, hazánkban is hasonló folyamatok zajlottak és zajlanak le, ami csak szélesíti az alsóbb és középrétegek és az iszonyúan szűk, de roppant gazdag felső réteg közötti anyagi különbségeket és mindazt, ami ebből a különbségből adódik. Mindeközben a hazai középosztály helyzete is kérdéses, és ebből a szempontból is érdekes, hogy a magyarországi folyamatok az Egyesült Államok-bélihez hasonló tendenciával kecsegtetnek, vagy van-e a hazai „meritokratikus tájképnek” valami „hungaricum”-ja, ami akár védelmet nyújt a könyvben bemutatott negatív hatások ellen, vagy ezt a gyakorlatot is úgy vesszük át Amerikától, hogy a torzító elemeket kénytelen az ország oktatási-gazdasági rendszere elviselni.

Daniel Markovits, *The Meritocracy Trap (A meritokrácia csapda)*. London: Allen Lane, an imprint of Penguin Random House, 2019. xxiii + 438 o.

Peterecz Zoltán

Hogyan legyünk amerikaiak?

A bemutatásra szánt könyv az amerikai bevándorlás egyik kényes kérdésének, az „amerikaivá válásnak” történetével, vagyis az asszimilációval foglalkozik. Az Amerikai Egyesült Államok történetének legnagyobb tömegű bevándorlása, a „harmadik bevándorlási hullám” 1881 és 1920 között zajlott.¹ Közel 23 milliós tömeg érkezett az „Újvilágba”, főként az európai kontinens déli és keleti részéről. Az időszakban több bevándorlási törvényt fogadott el a Kongresszus. A kormányzat viszont nem csak azok körét akarta szabályozni, akiket beenged az országba, hanem azt is fontosnak tartotta, hogy a már ott élők új hazájukhoz fűződő lojalitását is biztosítsa. Ahogy folyamatosan érkeztek a kelet- és dél-európai bevándorlók Ellis Islandre, egyre sürgetőbb lett az „amerikanizáció” mint oktatási gyakorlat bevezetése, erősítése. A XX. század elején indult kampány célja az volt, hogy érzelmi kötődést alakítson ki az USA felé, és csökkentse a „kötőjeles amerikaiak” (*hyphenated Americans*) számát, akikkel kapcsolatban Wilson elnök is gyakran aggódalmának adott hangot, és szorgalmazta „teljes” amerikaivá válásukat.²

Leslie A. Hahner könyve az amerikanizálás és az amerikanizálási kampányok történetét mutatja be a XX. század első évtizedeiben. A szerző a Baylor University (Texas) docenseként retorikát, vizuális kommunikációt és ezek történetét oktatja. Kutatási területe a retorika története, illetve hogy a retorika hogyan formálta és formálja a közgondolkodást és kultúrát. Ez a kötet is a témához kapcsolódik, hiszen az amerikanizálási kampányok során számos retorikai eszközzel segítették a bevándorlók asszimilációját.

1 Carl L. Bankson III. (ed.): *Encyclopedia of American Immigration*. Salem Press, Pasadena, CA, USA. 2009. 558.

2 Hans P. Vought: *The Bully Pulpit and the Melting Pot. The American Presidents and the Immigrant, 1897–1933*. Macon, GA, USA. 2004. 94–120.

A könyv címe „To Become an American”, azaz „Amerikaivá válni”, alcíme szerint a „Bevándorlók és a XIX. század eleji amerikanizálási kampányok” történetét dolgozza fel. A kötet hat nagy fejezetből áll, ezek mellett pedig egy bevezető és egy összefoglaló rész egészíti ki a több mint 200 oldalnyi törzsszöveget. Az összefoglalást a végjegyzetek, majd egy igen gazdag bibliográfia követi, végül pedig egy név- és tárgymutató található az összesen 282 oldalas kötetben.

A bevezető az amerikanizálás XIX. századi történetét tekinti át, elemzi a pedagógiai módszereket, és a korabeli médiatermékek felhasználását a kampányok során. Célja annak megértése, hogy ezek az „americanizáló” oktatások hogyan éltek a patriotizmus erősítésének már meglévő struktúráival és milyen módon alakították tovább azokat. Mindez a közbeszédre és a kultúrára is hatással volt, befolyásolta az amerikaiak képét önmagukról, az érkező „leendő amerikaiakról” és befolyásolta a sok különböző országból érkező bevándorló Amerika-képét is. Sok történeti munka foglalkozott már a patriotizmus és a hozzá kapcsolódó kultúrtörténeti folyamatok ábrázolásával, a szerző mégis úgy gondolja, hogy az americanizáló oktatás történetének elemzése hozzájárul a téma mélyebb megértéséhez.³ A kutatás céljainak és módszereinek bemutatása után historiográfiai áttekintés következik. Ismét aláhúzza, hogy az alapvető cél a nacionalizmus fejlődési útjainak megértése, ehhez pedig szükséges megvizsgálni a korszakot, amelyben a patriotizmust a közösség építő elemévé emelték.

Az első fejezet a *Public Culture and the Americanization of Immigrants* (A közösségi kultúra és a bevándorlók amerikanizálása) címet kapta. Egy rövid történeti bevezető után a különböző származású bevándorlók közötti különbségeket ismerhetjük meg. A szerző áttekinti az 1880–1914-es korszak bevándorlástörténeti szakirodalmát és a bevándorlást szabályozó törvényeket. Ezután az I. világháború hatását elemzi, majd részletesen ír az 1917-es katonai sorozásról. Több mint hatvan nemzetből származó ember élt ekkor az USA területén, akik közül a törvény szerint szinte minden felnőtt férfinak regisztrál-

3 Leslie A. Hahner: *To Become an American. Immigrants and Americanization Campaigns of the Early Twentieth Century*. East Lansing, MI, USA. 2017. xxii.

nia kellett a sorozásra.⁴ Problémát jelentettek viszont az „ellenséges idegenek” pl. a német, osztrák és magyar származású bevándorlók, de számos, az Osztrák-Magyar Monarchia területéről emigrált kisebbség (pl. szerbek, szlovákok, ukránok, románok) is közéjük sorolódott, hiába foglaltak állást a Monarchia fennálló rendje ellen. Ráadásul sok Amerikában élő német, vagy magyar is jelentkezett önként az USA hadseregébe, akikről szintén el kellett dönten, hogy ellenséges idegeneknek számítanak-e.⁵ A fejezet ezzel a problémával is foglalkozik, majd rátér az amerikanizálási kampány történetére.

A „*The Visual Pedagogy of Americanization*” című fejezetben Hahner azzal foglalkozik, hogy hogyan zajlott a korszak egyik vívmánya, a mozgókép felhasználása az amerikanizáló oktatások során. Az oktatások angol nyelvórák keretein belül zajlottak. Az elképzelés az volt, hogy az angol nyelv képes ábrázolása mellett az amerikai mindennapi életet is vizuálisan mutatják be a bevándorlóknak. Ezen keresztül megismerkedhetnek a kormányzati formával, az Alkotmány alapvetéseivel és ezeknek az egyénhez való viszonyával. A szerző áttekinti a vizuális források: mozifilmek, képes oktatóanyagok, szórólapok, plakátok, stb. történetét. Ennek során részletes kép rajzolódik ki arról, hogy mit és milyen módszerekkel alkalmaztak az amerikanizálás során.

A harmadik – terjedelmében szűkösebb – fejezetben az amerikai életformába való bevezetésről esik szó, méghozzá a lakásügyön keresztül. A „*The American Lifestyle through Housing Reform*” címmel a szerző a pennsylvaniai kormányzóra, Martin Brumbaugh-ra utal, aki állama polgáraihoz intézett 1917-es beszédében fogalmazta meg, hogy az ideális amerikai lakáskultúra egyik legnagyobb hátráltatói a bevándorlók. Ebben egyébként számos amerikanizálással foglalkozó szakértő is egyetértett.⁶ Az egyik ok a bevándorlók általános szegénysége, ami szegényes, lepusztult házakat eredményezett; a másik

4 Nancy Gentile Ford: *Americans All! Foreign-born Soldiers in World War One*. College Station, TX, USA. 2001. 147.

5 Ambrus László: Magyar katonák az Amerikai Egyesült Államok hadaiban. In: Zimányi Árpád (szerk.): *A magyar tudomány ünnepe 2016: Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből*. Líceum, Eger. 2017. 165.

6 Hahner 2017. i. m. 66.

pedig az óhaza iránti honvágy volt, ami különböző népies díszítésekkel járt együtt – elrontva az önkormányzatok által elvárt amerikai utcaképeket. Ezen okokból a Nemzeti Lakásügyi Szövetség (National Housing Association) úgynevezett városi lakásszabályzatokat dolgozott ki. Ezek aztán nem csak az amerikai kormányzati és társadalmi elvárásoknak megfelelő városképek kialakításában segítettek, hanem – egyfajta lelkesítő, az USA iránti patriotizmust serkentő – eszközként is hasznossá váltak az amerikanizálás során. Pozitív példaként mutatták be a „tipikus” amerikai utcaképet, majd tudatosították, hogy az ahhoz való hasonulás közelebb hozhatja a beilleszkedést is. A kormány törekedett a bevándorló „kolóniák” felszámolására is, egyrészt egészségügyi okokból, másrészt mert a rossz körülmények az óhaza utáni vágyakozást erősítették – tehát asszimilációs szempontból is hátrányosak voltak. A szövetségi kormány azt is erősíteni kívánta, hogy a bevándorlók született amerikaiakkal „keveredve” éljenek, akik segíteni tudják könnyebb beilleszkedésüket. Ennek népszerűsítésére a nyelvtanfolyamok épp megfelelően bizonyultak.

A következő fejezet, a „*Displaying Americanization in Public Celebration*” a nyilvános ünnepek, és azok asszimilációt elősegítő szerepének kérdését járja körül. Wilson elnök még 1915-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a bevándorlók Amerika „kivételességének és megújulásának” kulcsává kell váljanak. Ugyanakkor ez csak úgy valósulhat meg, ha előbb ők is magukévá teszik az amerikai szellemiséget: „... *nem köteleződhetnek el Amerika felé, ha nem válnak önök is minden tekintetben és minden szándékukban teljes amerikaiakká. Nem válhatnak teljes amerikaiakká, ha különálló csoportokként tekintenek magukra.*”⁷ Ennek elősegítésére a nemzeti ünnepek rendezvényeinek szervezése során bátorították őket, hogy csatlakozzanak az ünnepléshez: vonuljanak fel, állítsanak sátrat, díszítsék fel lakóházaikat, egyszóval próbálják meg kifejezésre juttatni, mit jelent számukra Amerikainak lenni. Az ezzel kapcsolatos mozgalom szlogenje a „*Many People, One Nation*”, azaz (sok nép, egy nemzet) volt. A szerző több konkrét példán mutatja be, hogy hogyan jelent meg mindez a bevándorlók életében. Ezek között magyar vonatkozásút

7 Hahner 2017. i. m. 92.

is találunk. Egy 1918-as, még a világháború alatt Indianapolisban rendezett ünnepségen német és magyar bevándorlók saját nemzeti öltözetük mellett amerikai zászlókat és vörös-fehér-kék öveket viseltek, melyeken az „*America First*” (Amerika az első helyen) felirat volt olvasható.⁸ Ezzel kívánták kifejezni, hogy bár ellenséges országból származnak, hálájuk és hűségük mégis új otthonukhoz köti őket. Szó esik még az USA-ról szóló népdalok születéséről is, ez a rész azonban nincs erősen kidolgozva. Ez persze nem róható fel hibaként, hiszen a szerzőnek nem is ez volt a célja, egyébként pedig a téma feldolgozására monografikus terjedelemben már 2000-es évek elején sor került.⁹

Az ötödik rész („*Recognizing Americans through Scouting*”) a cserkészetről és annak asszimilációs erejéről szól. A cserkészlet jellegénél fogva alkalmas arra, hogy egyénekből közösségeket kovacsoljon. Emellett már gyermekkortól kezdve lehetővé teszi a csoportképzést – ezen keresztül pedig az amerikanizálást is. A szerző néhány cserkészegylet, kiváltképp a lánycserkészek szervezetein (*Girl Scouts, Camp Fire Girls*) keresztül mutatja be, hogyan működött a bevándorló-családok beilleszkedésének segítése a cserkészmozgalom munkájának segítségével. A vizuális eszközök alkalmazása itt is megjelenik: a felnőtté válás mellett az amerikaivá válás folyamatában is próbálták terelgetni a fiatalokat. Az olyan vizuális szimbólumok használata, mint a „tábortűz”, különösen nagy jelentőséget kapott.

A hatodik, egyben az utolsó fejezet a „*The Paradox of Americanization*”, amelyben a szerző az egész kötetben felvázolt folyamat hibáira hívja fel a figyelmet. A fő kérdés az, hogy attól, hogy valaki megtanul angolul, átveszi az amerikai életmódot, énekli a himnuszt, amerikaiként öltözködik, vajon tényleg amerikaivá válik?¹⁰ Hasonló kérdést már Széchenyi István is megfogalmazott Akadémiai beszédében, a választ pedig ugyanott meg is adta: „... *a magyarul beszé-*

8 Hahner 2017. i. m. 104.

9 Victor R. Greene: *A Singing Ambivalence. American Immigrants between Old World and New, 1830–1930.* Kent, OH, USA. 2004.

10 Hahner 2017. i. m. 154.

lő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még.”¹¹ És valóban, az angolul megtanulás és a lelkes amerikaiként való viselkedés még nem jelentette azt, hogy az illető valóban amerikaivá vált volna. A szerző rávilágít, hogy a hazafiság demonstrálása sokszor konkrét terhet jelentett a bevándorlók számára. Különösen igaz volt ez az I. világháború lezárulása után. Hahner ezt is több államból vett konkrét példákon keresztül szemlélteti.

A kötetet záró összegző részben Hahner mérleget von az előző fejezetekben kifejtett szempontok alapján. Itt el is kanyarodik a történeti narratívától és visszavált alapvető kutatási témájához, a retorika elemzéséhez.

A leírtakból talán jól látszik, hogy a könyv átfogóan tárgyalja az amerikai, és közvetve a világtörténelem egy igen izgalmas szakaszának egy eddig kevésbé tanulmányozott aspektusát. Az asszimiláció problémája a magyar történelemben is sok szempontból érdekes, de Hahner könyve a milliós számban kivándorolt magyarok történetének kutatásában is értékesnek bizonyulhat.

Leslie A. Hahner: *To Become an American. Immigrants and Americanization Campaigns of the Early Twentieth Century* (Amerikaivá válni. Bevándorlók és az amerikanizációs kampányok a XX. század korai szakaszában). Michigan State University Press, East Lansing, MI, USA. 2017.

Rakita Eszter

11 Akadémiai beszéd. In: Széchenyi István válogatott írásai. Szerk.: Barta István. Bp., 1959. 270.

HISTORIOGRÁFIA

Eszmék és múzsák – a ruszisztika titkai az orosz olvasóknak

Két évvel azután, hogy a moszkvai Akvilon kiadó gondozásában, *Maya Petrova*, az Orosz Tudományos Akadémia Világtörténeti Kutatóintézetének munkatársa szerkesztésében megjelent az Igyei i gyela (Eszmék és ügyek) című kötet¹, idén újabb magyar szerző könyvével jelentkezett a kiadó, Igyei i muzy (Eszmék és múzsák²) címmel. Előbbit Szvák Gyula 65. születésnapjának és a budapesti történeti ruszisztikai műhely három évtizedének szentelték a tudományág nemzetközi (amerikai, brit, kínai, olasz és – főként – orosz) képviselői, utóbbi szerzője maga a történész.

A magyar olvasók a kötet írásaival találkozhattak a Kis magyar ruszisztika³ című kötetben, melyben *Szvák Gyula* a hazai történeti ruszisztika múltját igyekszik bemutatni, közérthető nyelven. A magyar kiadást írója az oroszországi megjelenéshez aktualizálta, bővítette, és az orosz olvasók érdeklődésére szabta.

A szerző, akit 2006-ban, az orosz elnök Puskin díjjal tüntetett ki a 2004–2005-ös magyar–orosz kulturális évad kurátoraként, az orosz történelem egyik legelkötelezettebb magyarországi kutatója. Jelen kötet a szakmája iránti odaadásáról és eredményeiről, továbbá nehézségeiről és szépségéről szól, reflektál a mai viszonyokra, a hatalom és történetíró „sajátos” kapcsolatára is.

Az orosz történelem kutatása a professzor tudományos tevékeny-

1 ИДЕИ И ДЕЛА. К 65-летию профессора Дюлы Свака и 30-летию изучения исторической русистики в Будапеште / Общая редакция и составление М.С. Петровой. – М.: Аквилон, 2018.

2 Дюла СВАК. «ИДЕИ И МУЗЫ». ТАЙНЫ РУСИСТИКИ / Под общ. ред. М. С. Петровой – М.: Аквилон, 2020. 240 С, (Гуманитарные науки в исследованиях и переводах [Т. XII]; изд. с 2010 г. / Отв. ред. серии М. С. Петрова).

3 Szvák Gyula: Kis magyar ruszisztika (Russica Pannonicana, Budapest, 2011).

sége kezdetén, a hetvenes évek végén, hazánkban még gyerekcipőben járt, napjainkra azonban kialakult az intézményrendszere így az ELTE Ruszisztikai Központ nemzetközi konferenciáin is a történettudomány számos nemzetközi képviselője fordult meg. Az impozáns névsor a kötet bevezető fejezetében szerepel. Ebből a részből még érdemes kiemelni, hogy a kétezres évek első évtizedének vége felé Szvák Gyula tudományos érdeklődése a nagy, átfogó narratívától a mikrotörténelem felé fordult, és az egyén sorsában, mint cseppben a tengert mutatta meg történelmet. Ezt a megközelítést „mikrohistoriográfiaként” definiálja, amit *Lorina Repina* moszkvai akadémikus historiográfiai antropológiának nevezett el – ennek szellemében születtek a „Klió szolgálói” fejezet történész-életutakat bemutató részei is.

Az Eszmék és múzsák első része egyből az orosz történettudomány egyik legfontosabb kérdésére reflektál: a normann-kérdés örök vitáját és a „rusz” kifejezés etimológiáját ismerteti, majd a következő rész a „Mi az orosz?” kérdésre keresi a választ, külön kitérve az orosz ember és az orosz lélek/mentalitás témájára, megemlítve az örök sztereotípiákat, izgalmas történeti forrásokat felvonultatva.

A kötet hangvétele úgy a széppróza mint a publicisztika jegyeit is magán viseli, ami miatt a tudományos mű élvezetes olvasmányélményt nyújt, miközben a forma alatt a tartalom mély történelmi ismeretekre és kutatásokra épül, amelyek forrása a szovjet-orosz történettudomány színe-java. A legismertebb szovjet történészek egy részével a szerző személyes kapcsolatban is volt, tudományszervezői tevékenységének köszönhetően pedig az orosz történettudomány hazai és külföldi kutatóinak újabb generációival is megismerkedhetünk. Miként a Kvász Iván írói álnév történetével is, aminek kapcsán finom jelzéseket kapunk a szerző viszonyáról a magyar emlékezetpolitikához – ezáltal pedig az orosz olvasó is bepillantást nyerhet a magyar történettudomány intézményrendszerébe. Saját elmondása szerint a „létezik egy határ, ahol véget ér a történészi kompetencia. Viszont az igény továbbra is megvan, hogy föltárjon, elmondjon valamit: ekkor már nem mint tisztességes, a szakma konvencióit és szabályait szem előtt tartó történész. Adódik olyan helyzet is, amikor többet tudok

elmondani a valóságról, mint nem történész. Sok kérdésben tudósként nincs válaszom, de Kvász Ivánnak lehet, és ambicionálnám is, hogy legyen, hiszen Szvák Gyulán túl is tart a világ.”⁴ A szerző tehát sokszor Kvász Iván bőrébe bújva publikálta azon írásait, melyekben olyan eseményekről írt, melyekre nem szakmai alapon akart reflektálni, s ennek hátterét világítja meg ebben a műben.

A továbbiakban a kötet a két nép viszonyát tekinti át, az első írásos emlékek feljegyzéseitől, a Kijevi Rusz korától, II. András halicsi területszerzésétől kezdve, III. Iván említését át (akivel Mátyás „elenségünk ellensége a barátunk” elve alapján a törökök ellen próbált a szövetségre lépni), közös történelmünk nagy fordulópontjain keresztül a közelmúltig. Hogyan lettünk szövetségesekből (lásd I. Pál lánya, Alexandra Pavlovna hercegnő és József nádor dinasztikusnak szánt nászát, vagy a pétervári udvarba szerződtetett számos Magyarországról származó tudós áldásos ténykedését) kvázi ellenségek (az 1830-as lengyel felkelés leverése miatt fellángolt a ruszofóbia Magyarországon és erre ráerősített az orosz impérium számtalan háborúja). A magyar-orosz kapcsolat érthető módon sokszor mélypontra került, amikor háborús konfliktusok ellentétes oldalán harcoltak hadseregeinek, majd hivatalból újfent „barátok” lettünk a Magyar-Szovjet Művelődési és Baráti Társaság ernyője alatt. Az egyesek szerint felszabadulásként, míg más emlékezetpolitikai narratíva szerint megszállásként megélt 1945-ös év új alapokra helyezte a két ország kapcsolatát, a szerző pedig a Baráti Társaság történetének bemutatásával végigvezeti az olvasót a reményteljes újjáépítés korszakától az ‘56-os megszűnés és ‘57-es újjáalakítás után a magyarországi rendszerváltoztatás időszakáig. A könyv ezen fejezetének vége röviden megemlíti, hogyan alakult ki a két ország ma is jellemző kapcsolata a jelenlegi szövetségi viszonyok keretei között. A hírhedt „Továriscsi konyec” plakát idején ugyanis szinte lenullázódott a reláció, és ennek újjáépülését nem segítette Magyarország NATO csatlakozása. Azóta pedig mind a hazai, mind pedig a nyugati politikai szereplők „orosz kapcsolatait” rendre előkerülnek szinte minden ország választási kampányában. A történész azonban aktuálpolitikai kérdésekben

4 <http://ujkor.hu/content/nem-szepet-kell-mondani-hanem-valosagot-interju-szvak-gyulaval> (elérés dátuma: 2020. 10. 08)

nem szívesen nyilvánít véleményt, ezért inkább a 2004-es magyar-orosz kulturális évad szervezésének történetét ismerteti.

A Klió szolgálói fejezetben az orosz történeaspanteon legismertebb nagyjairól ír. Az első „professzionális történetíró”, az „orosz történetírás atyja” Nyikolaj Mihajlovics Karamzin (1766–1826) tevékenysége ismertetésével kezdi, majd Szergej Mihajlovics Szolovjov (1853–1900) és Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij (1841–1911) munkásságát értékeli. A továbbiakban az ismertebb történetírókat a pétervári és a moszkvai iskolától a „virágozzék száz virág” – azaz a huszadik század elejének időszakán keresztül a szovjet ruszistákig. Ezen korszak történetírása – ahogy maga a korszak is – egymástól markánsan elkülönülő szakaszokra bontható. A szerző nemcsak bemutatja azokat, hanem – mivel maga is része volt az utolsó időszakának – némileg szubjektív képet is rajzol róla.

Az orosz olvasó számára a hazai historiográfia legjelentősebb képviselői természetesen ismertek, ugyanakkor a magyar történész aspektusa különleges, új nézőpontot jelenthet. Ami pedig még inkább érdekes lehet az orosz történész számára, hogyan írnak hazája történetéről a magyar ruszisták.

A következő részben Szvák Gyula szót ejt még arról, hogy kiből és hogyan lehet napjainkban Magyarországon ruszista (elvégi a ruszisztika mesterszakot), ismerteti a budapesti Ruszisztikai Központ alapításának körülményeit, tevékenységét, Vlagyimir Putyin magyarországi látogatásának körülményeit. A továbbiakban egy újabb érdekes momentum – ami a könyv megjelenésének időpontjára már aktualitását veszítette: a ruszisztika PhD alapításának tervéről számol be a professzor – e sorok írásakor ez a terv már megvalósult (91. o), jelen recenzió írója pedig a doktori képzés hallgatói közül való.

Az ötödik fejezet rendkívül érdekes adatokat közöl a ruszofóbiáról, ami újfent az oroszok számára érdekes nézőpontból, kívülről mutatja be a velük szembeni ellenérzéseket, félelmeket, sztereotípiákat, vagy adott esetben gyűlöletet. Majd néhány felmérés adatait ismerteti a magyarok oroszokhoz (és más nemzetekhez) való viszonyáról – habár ezen adatok már nem a legfrissebbek. Az orosz olvasó ebben a kötetben ugyan nem, de a magyar azóta kézhez kaphatta az

új (2012-es és 2016-os) felmérések adatait is tartalmazó kiadványt: *A magyarok orosz-képe (2006–2016)*.⁵

Végezetül pedig arról ír, miért is jó ruszistának lenni – itt megint izgalmas történeteket találunk a szerző Szovjetunióban megélt fiatalkorából (többek között az orosz „bányáról” – ami nem ásványok kinyerésére szolgál, hanem jellegzetes orosz szauna), majd ezek után megtalálhatjuk még a „ruszista tízparancsolatát”, ami akár a történész szakmai etikai kódexe is lehetne: vannak közöttük olyan általános érvényű megállapítások, mint például a kritikus szövegolvasásra felhívó hatodik, és látszólagos evidencia, mint például a „Soha ne keresztezd az orosz elnök útját!”.

A függelék tartalmaz néhány interjút, többek között Vagyim Arisztov történész újságíróval, végül megismerhetjük a szerző igen tekintélyes terjedelmű bibliográfiáját.

Дюла СВАК: «ИДЕИ И МУЗЫ». ТАЙНЫ РУСИСТИКИ („Eszmék és múzsa”
A ruszisztika rejtélyei) / Под общ. ред. М. С. Петровой — М.: Аквилон, 2020.
240 С, (Гуманитарные науки в исследованиях и переводах [Т. XII]; изд. с
2010 г. / Отв. ред. серии М.С. Петрова).

Igari Léna

5 *A magyarok orosz-képe (2006–2016)*. Szvák Gyula (Szerk.) Poszt-Szovjet Füzetek XXII. Budapest: Russica Pannonicana, 2017.

Oroszország – Ausztria. A közös történelem mérföldkövei

Nagyobb érdeklődésre tarthat számot egy kötet, ami két állam kapcsolatát mutatja be átfogóan. Még inkább igaz lehet ez egy olyan kötetre, amely nem egy-egy személy, esetleg kutatóműhely produktuma, hanem a vizsgálat fókuszában lévő két állam több történészének közös munkája. Jelen esetben Oroszország és Ausztria évszázados kapcsolatáról van szó, amelyet az Orosz–Osztrák Történész Vegyesbizottság (Российско-австрийской комиссии историков) irányításával dolgoztak fel: *Oroszország – Ausztria. A közös történelem mérföldkövei*. A Habsburgokkal való közös történelmünk miatt a munka a magyar történész szakma, vagy olvasóközönség számára is érdekes lehet. A felhasználásban segítség lehet, hogy a munka – híven a szerzői paritáshoz – két nyelven is megjelent: orosz (2017)¹ és német (2018).² Jelen ismertető alapvetően az orosz kiadás alapján készült, azonban helyenként – ahol indokoltnak látszik – a német kiadásra is hivatkozunk, összehasonlítunk, illetve a recenzió elején bemutatjuk a két kötet közötti alapvető hasonlóságokat és különbségeket.

Mielőtt azonban rátérnénk magára a kötetre, megemlíjtük, hogy jelen sorok szerzője – részben véletlennek, de még inkább a könyv két szerzőjének (*O. V. Khavanovának és M. A. Petrovának*) köszönhetően – jelen volt azon a kötetbemutatón, amelyet az osztrák és orosz történészek közösen tartottak 2018 tavaszán Orosz Tudományos Akadémián Moszkvában. Itt a főszerkesztők részéről szó esett a közös munka pozitívumairól és nehézségeiről egyaránt, majd néhány

1 Россия – Австрия. Вехи совместной истории. Отв.ред. С. Карнер–А.О. Чубарьян. Москва, Энерджи Пресс, 2017. 256.

2 Österreich – Russland. Stationen gemeinsamer Geschichte. Hg.: Stefan Karner–Alexander Tschubarjan. Graz–Wien, Leykam, 2018. 288.

szerző megosztotta a személyes tapasztalatát is. Az mindenképpen kitűnt, hogy az orosz és osztrák történészek munkakapcsolata nem projekt-jellegű, így a szóban forgó kötet(ek) is inkább az évtizedes munka gyümölcseinek tekinthető(ek).

Tartalmilag és képek tekintetében szinte azonos az osztrák és az orosz változat, szerkesztésében viszont jelentős különbségek vannak. A térképek minden esetben különböznek, hiszen – talán csak egy kivételtől eltekintve (orosz: 106; német: 116.) – láthatóan nem készültek a kötetek számára külön térképek, hanem mindegyik fél korábbi, saját nyelvű térképeket használt fel. Nem annyira feltűnő, de egyértelmű, hogy a német nyelvű verzióban több a kép és egyéb ábra. Ez talán a későbbi kiadással is magyarázható, hiszen ami az orosz változatban benne van, az mind megtalálható az osztrákban is. Az utóbbiban van személy- és helységnevmutató, ami az orosz változathoz sajnos kimaradt. Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy tördelés és szerkesztés tekintetében a német kiadás inkább olvasóbarát.

Ahogy már írtuk, tartalmi különbség alig fedezhető fel (pl. a német verzióban nem csak Bruszilov tábornok képe szerepel, hanem életrajzi adatok is hozzá, amelyek nincsenek az orosz verzióban), de azok sem jelentősek. A terjedelem közel 40 oldalas eltérése tehát nem ennek, hanem inkább a képek számának (a német kiadásban a képeknek sokkal jelentősebb szerepe van), az eltérő tördelésnek és a névmutató meglétének, illetve hiányának köszönhető. Ha a tartalomjegyzékre tekintünk, akkor láthatjuk, hogy megegyező a két kötet felépítése, így a továbbiakban már csak az orosz kiadásra hivatkozunk.

A tizenegy önálló fejezetből álló munka kronologikus rendben halad, minden fejezetet minimum két szerző (legalább egy orosz és egy osztrák) írt. A fejezetek után találhatóak a korszakhoz kapcsolódó szakirodalmi ajánlások (a felsorolt tételekben apró különbségeket véltünk felfedezni az orosz és német kiadás között). A könyvben jellegéből fakadóan tudományos jegyzetek nincsenek. A valamivel több mint két oldalas bevezetőt a két főszerkesztő írta: *Stefan Karner* és *A. O. Csubarjan*. Ebből kiderül, hogy az Orosz–Osztrák

Történész Vegyesbizottság 2008 decemberében alakult, a két ország külügyminisztériumainak (a német nyelvű kiadásból tudható, hogy pontosabban Ursula Plassnik és Szergej Lavrov külügyminiszterek) közreműködésével. Az első oldalon emellett még a további közös munkásságukról, kutatási projektekről és konferenciákról esik szó. A bevezető második feléből informálódhatunk a kötet megszületéséről: kifejezetten középiskolás diákoknak, történelem szakos hallgatóknak és a szélesebb olvasóközönségnek szánták a kötetet. A munkálatokat 2014-ben kezdték meg úgy, ahogy már említettük: minden fejezetet közösen írtak az osztrák és orosz szerzők. Mindez egyébként kezdetben okozott némi előítéletet vagy szkepszt, de a szerkesztők szerint „harag és elfogultság nélkül” („sine irae et studio” – áll csak az orosz verzióban) sikerült elvégezni a feladatot. Az orosz bevezető még azt is megemlíti, hogy a munka elkészítésének célja volt, hogy kiegészítse a korábban már elkészült orosz–német és orosz–lengyel kapcsolatokat bemutató hasonló jellegű munkákat. A bevezető végén a szerkesztők megköszönték a szerzők (összesen 26 fő!) és különböző intézmények, szervezetek közreműködését.

Az első fejezet: *M. A. Petrova–O. V. Khavanova–Iskra Schwarz–Christian Steppan: Oroszország és Ausztria: az első találkozásoktól a szövetséges viszonyig*. Ez a fejezet öt oldalban összefoglalja a két állam XV–XVII. századi érintkezéseit (8–12.), majd – a fejlődő diplomáciai kapcsolatoknak megfelelően – jóval részletesebben olvashatunk a 18. századról (12–34). Kifejezetten magyar vonatkozású rész benne gróf Esterházy Miklós, pétervári követ portréja és egy budai épület oromzatán lévő jelenet szerepeltetése, amin Erzsébet cárnő kitünteti a Szent András rendjellel a grófot (különösen megtisztelő a magyar főúr említése, hiszen sem D. M. Golitsin orosz bécsi követ, sem Johann Ludwig von Cobenzl osztrák pétervári követ nem kerül említésre, holott diplomáciai jelentőségük Esterházyénál vélhetően nagyobb volt). Térképet láthatunk a Habsburg Monarchiáról és Krímről, központi elem a törökellenes közös fellépések gondolata, ezen belül kiemelkedik II. József német-római császár és II. Katalin orosz császárnő diplomáciai kapcsolata (az egymásnak írt levélrészletek mellett egy a második, 1787-es találkozásukat megörökítő festmény is bekerült a kötetbe).

A második fejezet a XIX. század első felét öleli fel (Werner Drobisch–J.V. Kotova: *Oroszország és Ausztria a Szent Szövetség árnyékában: a bécsi kongresszustól a krími háború előestéjéig*), gyakorlatilag II. Katalin halálától (1796) kezdődően. A három alfejezet: *Napóleoni háborúk, 1796–1815*; *Bécsi kongresszus: az új Európa alapjai* és *Ausztria és Oroszország monarchikus szolidaritása az 1848-as „népek tavasza” idején*. A fejezetben két személyről található életrajzi adatkiegészítő információként: I. Sándorról és Metternich hercegről. Érdekes különbség a két kiadás között, hogy a napóleoni hadjárat során leégő Moszkváról csak a német kiadásba került be egy (nagy méretű, de rossz felbontású) kép. Különbség még a két kiadás között, hogy a német nyelvűben helyet kapott egy több mint két oldal hosszú táblázat, amely kronologikus rendben sorolja fel a lényegesebb 1792–1853 közötti (nemcsak a két országot, hanem általában Európát érintő jelentősebb) eseményeket. Minden eseménynél szerepel a régi és új naptár szerinti dátum is. Bár nem haszon nélküli ez a kronológia, mégis kilóg a kötetből, hiszen a többi fejezetnél már nem található hasonló jellegű táblázat.

A harmadik fejezet a hosszú XIX. század második felét tárgyalja (Wolfgang Mueller–O. V. Pavlenko: *Oroszország és a Habsburg Monarchia 1853–1914 között: kríziseken keresztül az összeomlásig*). A fejezet elején rövid áttekintés olvasható a romló orosz-osztrák kapcsolatokról. Ennek öt fő okát különböztetik meg a szerzők: 1. geopolitikai konkurencia; 2. Oroszország dinamikus növekedése (világhatalommá válása), ezzel szemben az Osztrák Magyar Monarchia középhatalommá degradálódása; 3. az Oszmán Birodalom hanyatlása; 4. nacionalizmus és pánszlávizmus; 5. belpolitikai változások. Az ezt követő első alfejezet a krími háborúról, a második a pánszlávizmus 1856–1871 közötti események orosz-osztrák kapcsolatokra gyakorolt hatásáról, a harmadik a három császár szövetségének konfliktusairól (1872–1887), a két állam közötti további feszültségekről (1887–1897), közeledési kísérletekről (1897–1908), újabb krízisekről és az első világháború kitöréséről (1908–1914) szól. A fejezetben az életrajzi kitekintésekben a korszak uralkodói (Ferenc József, II. Sándor és III. Sándor) mellett A. M. Gorcsakov és gróf Andrássy Gyula kapott helyet.

A negyedik fejezettől a két állam elmúlt száz évének történetéről és kettőjük kapcsolatáról olvashatunk. Bár ez az időszak a tárgyalat, mintegy fél évezrednek mindössze az egyötöde, a terjedelmet tekintve mind a két kötetnek a kétharmad részét teszi ki. Vélhetően ez a rendelkezésre álló források és szakirodalom mennyiségével, a sűrűsödő érintkezésekkel, illetve úgy általában a világ globalizálódásával magyarázható. A negyedik fejezet az első világháborúval és a monarchiák felbomlásával foglalkozik (*Hannes Leidinger–J. J. Szergejev: Első világháború. A birodalmak összeomlása*). A szakaszban a háború menetéről olvashatunk részletesebben: pár gondolat ismét a kirobbanáshoz vezető útról, aztán a háborús célokról, az első hónapokról, majd a hadszíntéri eseményekről szól. Külön alfejezetben tárgyalják az orosz frontot (térkép róla megint csak a német kötetben szerepel), a totális háborút, a civil lakosságot, és az orosz, majd osztrák államhatalom felbomlását, a Habsburg Monarchia szétesését. Az utolsó alfejezet a keleti front utóéletéről értekezik: hosszú ideig a feledés homályába merült, az utóbbi időkben azonban megélénkült az érdeklődés iránta. Bár a kötet eddigi része jelentős magyar vonatkozású témákat is tartalmaz, sajnos magyar történeti munkára való hivatkozás egyik eddigi, de – ahogy látjuk majd – egyik későbbi fejezet végén sem található.

Az ötödik fejezet a két világháború közötti szovjet–osztrák kapcsolatokról szól (*Verena Moritz–Julia Köstenberg–A. J. Vatlin: Szovjet–osztrák kapcsolatok 1918–1938 között*). A fejezetben részletesebben olvashatunk az új rendszerek között kiépülő diplomáciai és gazdasági kapcsolatokról, az emigrációról, az ausztriai munkásmozgalmakról és fasiszmusról, illetve a Szovjetunió Anschluss-megítéléséről. Kiegészítő információs dobozban ugyan olvashatunk Ausztria és Olaszország kapcsolatáról is, illetve az Anschluss kapcsán Németország természetesen előkerül, de a hangsúly továbbra is a két állam történetén van. Ebben a fejezetben talán nagyobb szerepet kaptak az osztrák belpolitikai történések, amit részben indokoltnak is tartunk.

A hatodik fejezetben a Szovjetunió és Ausztria második világháborús kapcsolatáról olvashatunk (*Winfried Garscha–Stefan Karner–Dieter Pohl–A. M. Filitov: A Szovjetunió és Ausztria 1938–1945*

között). Minthogy ennek a háborúnak Ausztria már nem főszereplője, hanem csak kisegítője volt, így a főbb hadi cselekményekről nem esik szó. A fejezetben a hangsúly inkább Ausztria helyzetéről (osztrákok a Wehrmachtban, ellenállási mozgalmak Ausztriában) és az áldozatokról szólnak (szovjetek osztrák munkatáborokban, nemzetszocializmus áldozatai, osztrákok a szovjet lágerekben, Ausztria területén elesett szovjet katonák), de megkerülhetetlenül megjelenik a nemzetközibb vonal az 1943-as moszkvai nyilatkozattal, vagy a háború végével kapcsolatban az ország szövetséges hatalmak általi megszállása (erről térkép is található). Ebben a fejezetben sokkal több a kiegészítő információ, mint eddig, ami az orosz nyelvű kiadás olvashatóságát meglehetősen megnehezíti (a német nyelvű változat által használt szövegdobozok jobban kezelhetőek). Amit kifejezetten hiányolunk, az egy – bármilyen – fénykép Adolf Hitlerről, aki maga is osztrák származású volt (Sztálin a potsdami konferencia csoportképén szerepel).

Érdekes témát dolgoz fel a hetedik fejezet: *Barbara Stelzl-Marx–O. V. Pavlenko–A. B. Bezborodov: A Vörös Hadsereg Ausztriában*. Már az első oldalon megtudhatjuk, hogy a háború végéig kb. 400 ezer szovjet katona fordult meg Ausztriában, amelyből kb. 30 ezer ott lelte halálát. Bécs felszabadításában 270 ezer katona vett részt, majd a háború utáni években 40 ezer fős kontingens maradt az országban. Ebben a fejezetben olvashatunk a hadsereg „berendezkedéséről”, Bécs felosztásáról, a helyi letartóztatásokról, az ausztriai szovjet gazdaság- és kultúrpolitikáról, a szovjet katonák és tisztek hétköznapi életéről, végül pedig az 1955-ös kivonulásról. A felettébb érdekes képek mellett helyet kapott egy táblázat is, amelyben áttekinthetően vannak felvezetve az ausztriai megszállás éveinek szovjet vezetői. Egy 2016-os képet is láthatunk, amin egy bizonyos Eleonore Dupuis (szovjet katona és osztrák nő gyermeke) látható (jelen kötet néhány szerzőjével), amint kezében tartja akkor megjelent életrajzi kötetét.

A következő (nyolcadik) fejezet a második legrövidebb a kötetben, és az előző rész időkeretében mozog, hiszen a szovjet politikát mutatja be a független Ausztria létrejöttéig (*O. V. Pavlenko–Peter*

Ruggenthaler: A Szovjetunió és Ausztria 1955-ös függetlenségéhez vezető út). Itt szó esik a szovjet jelenlét okozta stabilitásról, Moszkva függetlenségi elképzeléseiről, majd annak megvalósulásáról. Mindkét kiadásban van egy-egy térkép a nyugat és kelet között felosztott Európáról. Az orosz verzióban lévő egy kisebb, színes, de nem túl jó felbontású, az 1950-es évek közepét ábrázolja, vélhetően egy korábbi tankönyvből lett kiemelve. A német verzió térképe úgy tűnik, hogy kifejezetten a kötet számára készült, nagy felbontású, jól áttekinthető és konkrétan az 1949–1953 közötti állapotokat mutatja. Van azonban tartalmi eltérés a kettő között: az orosz verzió szerint Portugália ekkor már a NATO tagja, míg a német szerint nem, pedig valóban, 1949 óta tagja az Atlanti-óceán parti ország. Az orosz térképen Finnországot teljesen független államként, míg a német a Szovjetuniótól függőként jelzi, valamint Jugoszlávia az orosz változat szerint független, a német szerint a szövetségesekhez részben tartozó.

A kilencedik fejezet a hidegháborús időszakot tárgyalja (*M. J. Prozumensikov–Peter Ruggenthaler–Barbara Stelzl-Marx: A Szovjetunió és Ausztria a hidegháború éveiben*). A fejezet elején információs kiegészítésként olvashatunk az 1956-os magyar forradalomról, amelyhez egy budapesti képet is mellékeltek. Itt olvasható, hogy a forradalom leverése következtében „körülbelül 200 ezer magyar hagyta el az országot, nagy többségük Ausztriába ment.” (195.) Talán nem érdemtelen a forradalomról szóló rész zárómondatának idézése sem: „A magyar felkelés leverése után a Nyugat megértette a „tank-kommunizmus” lényegét: a kelet-európai kommunista diktatúrák hatalmukat csak a szovjet tankok segítségével tudják megtartani.” (195.)

A kilencedik fejezet további részében Ausztria nyugat és kelet közötti hídszerepéről, Ny. Sz. Hruscsov és J. F. Kennedy találkozásáról (képpel), a berlini fal építéséről, a karibi-válságról, a prágai tavaszról, L. I. Brezsnyev és Jimmy Carter bécsi találkozásáról, az enyhülés éveiről, Ny. Sz. Gorbacsovról szól a fejezet a híres képpel kiegészítve, amelyen Horn Gyula és Alois Mock éppen átvágják a kerítést: *Magyarország megnyitja a határt és felnyitja a vasfüggönyt*. Sajnos a német verzió képaláírásában Horn Gyula nevéből kifelejtették az

„u” betűt, mindez persze nem csökkenti az események jelentőségét. A fejezet végén a páneurópai piknikről és a berlini fal lebontásáról olvashatunk még. Magyar szakirodalmi hivatkozás sajnos ebben a fejezetben sincs.

A tizedik fejezet ismét egy részkérdést tárgyal, mégpedig a szovjetunióbeli zsidóság emigrációját (*Gabriele Anderl – V. V. Isenko: A zsidó emigráció Szovjetunióból és Ausztriából*). A kötet legrövidebb fejezete ez, nem is osztották fel különböző alfejezetekre, hanem a címben megadott témát tárgyalja a főbb események és adatok feltüntetésével, egyéb külső hatalmak (különösen az USA és a frissen megalapított Izrael) szerepének említésével.

A kötet utolsó fejezete a rendszerváltástól mutatja be a két ország kapcsolatát (*Stefan Karner–O. V. Pavlenko: Oroszország és Ausztria: 1991-től napjainkig*). Itt kiegészítő információkat tartalmazó szövegdobozok már nincsenek, képeken is, egy-két csoportképet leszámítva, az elmúlt évek jelentős politikusai szerepelnek, mint pl. B. Ny. Jelcin (orosz elnök), Franz Vranitzky (osztrák kancellár), Ursula Plassnik (osztrák külügyminiszter), Wolfgang Schüssel (osztrák külügyminiszter, majd kancellár), Heinz Fischer (osztrák elnök) és V. V. Putyin (orosz elnök) közös sajtótájékoztatón, Sz. V. Lavrov (orosz külügyminiszter) és Sebastian Kurz (osztrák külügyminiszter, majd kancellár) kézfogás közben. A német kiadásba bekerült még egy frissebb, 2018-as kép is, amin moszkvai látogatása alkalmával fog kezét Sebastian Kurz V. V. Putyinnal. Az említett két csoportkép közül az első egy munkacsoportot mutat, amely turizmus, kulturális és gazdasági munkát végez, míg a másodikon a kötetet is készítő Orosz–Osztrák Történész Vegyesbizottság látható 2008-ban (a német változatban még helyet kapott egy operaelőadás fotója is). A felsorolt képek egyben a fejezet tartalmát is sugallják, hiszen külpolitikai, gazdasági, tudományos és kulturális kapcsolatokról szól. A záró fejezetben még helyet kapott négy diagram, amelyek azt mutatják, hogy mennyi volt az import Oroszországból Ausztriába és az export Ausztriából Oroszországba, mekkora összegben történtek befektetések és mennyi turista kereste fel egymás országát. 2006–2015 között például a legmagasabb orosz turista szám (kb. 7–800 ezer fő) Ausztriában

2012-ben, míg a legtöbb osztrák turista Oroszországban 2007-ben (kb. 30–40 ezer fő) volt.

A kötetek végéről hiányzik számunkra egy nagyobb volumenű befejezés. Ehelyett csak egy pár soros zárszó található, ami arról szól, hogy a két ország kapcsolata és egymás iránti érdeklődése is fejlődik. Az elmúlt évtizedben kétoldali tervek kezdtek megvalósulni, de említésre méltónak találták még a szerzők a két ország európai gyökereinek említését is, amivel helyt állhatnak a jövő adta nehézségek közepette.

Összességében elmondható, hogy a vizsgált kötet átfogó képet ad Oroszország és Ausztria kapcsolatáról. Az egyes témák terjedelme ideális, a kronologikus tárgyalások között beszúrt kiegészítő adatok érdekes plusz információkat, az egy-egy részkérdést tárgyaló fejezetek pedig érdekes szempontokat mutatnak be a két ország kapcsolatáról. Bár jelentősebb tartalmi különbség nincs a két kötet között, ahogy arra már többször is utaltunk, a későbbi, osztrák kiadás sokkal inkább olvasóbarát. Ami a német nyelvű kötetrel kapcsolatban – magyar recenszensként – elmarasztaló lehet, az a magyar nevek gyatra írásmódja (pl.: Görgey, Artur; Esterházy, Nikolaus [Miklos]; Kun, Belá; Németh, Miklos). Gondolhatnánk, hogy olyan hosszú közös történelem után sógoraink vehették volna a fáradságot, hogy az ékezetekről tudakolódjanak egy kicsit, de ez sajnos nem történt meg. Mindent egybevetve a kötete(ke)t nemcsak azoknak ajánljuk jó szívvel, akik érdeklődnek az említett két ország közös történelme, vagy Közép- és Kelet-Európa története iránt, hanem a historiográfia iránt érdeklődőknek is, hiszen a miénknél mélyrehatóbb elemzés tanulságos képet adhat arról, hogyan viszonyul egymáshoz a két ország történetírása, de még arról is, hogy a magyar történelem egyes kérdéseit hogyan interpretálják a legújabb kutatásaik fényében.

Россия – Австрия. Вехи совместной истории. (Oroszország–Ausztria. A közös történelem mérföldkövei.) Отв. ред. С. Карнер–А. О. Чубарьян. Москва, Энерджи Пресс, 2017. 256. о. ISBN: 978-5-9903547-1-5

Dinnyés Patrik